

F.M. de Noord

No. 2.25

**RECREATIEVE VERBLIJFSMOGELIJK-
HEDEN OP LANDBOUWBEDRIJVEN**

Een oriënterend onderzoek op de Veluwe

Lab
225
September 1970

met besc. bijl.

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Streekonderzoek

128253

INHOUD (vervolg)	Blz.
HOOFDSTUK V KOSTEN EN OPBRENGSTEN VAN HET TOERISTISCHE NEVENBEDRIJF	54
§ 1. De bezettingsgraad en de prijzen	54
§ 2. De investeringen in het toeristische nevenbedrijf	57
§ 3. Arbeidsbezetting en aard van de werkzaamheden	59
§ 4. Het inkomen uit het toeristische nevenbedrijf	62
§ 5. Meninge n over het inkomen uit het toeristische nevenbedrijf	64
HOOFDSTUK VI HET LANDBOUWBEDRIJF EN HET TOERISTISCHE NEVENBEDRIJF	66
§ 1. Gebruik van het landbouwbedrijf voor verblijfsaccommodatie	66
§ 2. Mening over de voor- en nadelen verbonden aan het toeristische nevenbedrijf	69
§ 3. De onderlinge beïnvloeding van het landbouwbedrijf en het toeristische nevenbedrijf	71
HOOFDSTUK VII DE TOEKOMST VAN HET TOERISTISCHE NEVENBEDRIJF	74
§ 1. Toekomstplannen voor het toeristische nevenbedrijf	74
§ 2. Ingesteld zijn op gasten	80
§ 3. Voornaamste facetten van de overgang van recreatie als nevenberoep op een agrarisch bedrijf naar recreatie als hoofdberoep	81
BIJLAGEN	
1. Vragenlijst onderzoek landbouw en recreatie	85
2. Vragenlijst onderzoek landbouw en recreatie, bestemd voor voormalige agrariërs met hoofdberoep recreatie	94
3. De plaats van de geënqueteerde bedrijven in de agrarische structuur	101
4. Antwoorden op de vraag, waarom men is begonnen met het toeristische nevenbedrijf, vergeleken met bedrijfsgegevens	102
5. Vergelijking van oorspronkelijke opzet van het toeristische nevenbedrijf met opzet tijdens enquête	103
6. Veranderingen in de oorspronkelijke opzet van het toeristische nevenbedrijf	104
7. Voorzieningen in en bij de huisjes	105
8. Accommodatie op de bedrijven met verhuur van kamers	106

INHOUD (vervolg)

9.	Jaarlijkse hoeveelheid arbeid naar aard van het toeristische nevenbedrijf	107
10.	Bedrijven naar type en aandeel in de arbeid voor verblijfsaccommodatie van de meewerkenden	108
11.	Naar mening van meewerkenden veel tijd vragende werkzaamheden op het toeristische nevenbedrijf	109
12.	Toekomstplannen met het toeristische nevenbedrijf	110
13.	Door de P.L.D. ingestelde begeleidingscommissie	111
14.	Beschouwingen en aanbevelingen van de begeleidingscommissie	112
15.	Ligging van de geënqueteerde bedrijven	

Woord vooraf

Het is de laatste jaren voor veel agrarische bedrijfshoofden moeilijk geworden uit hun bedrijf een redelijk inkomen te verwerven. Verscheiden van hen hebben dan ook getracht hun bestaansbronnen aan te vullen door de op het bedrijf aanwezige ruimte te benutten voor het bieden van recreatiemogelijkheden aan vakantiegangers. Een uitbreiding van recreatieve voorzieningen op landbouwbedrijven in de toekomst kan worden verwacht. Een toeneming van het aantal landbouwbedrijven met verblijfsaccommodatie roept evenwel zowel bij overheid als bedrijfsleven allerlei vragen in de beleids sfeer op, onder meer binnen het kader van de ruimtelijke ordening.

Het Landbouw-Economisch Instituut heeft dan ook positief gereageerd op een verzoek van de Provinciale Landbouwkundige Dienst van Gelderland om een onderzoek in te stellen naar de combinatie van landbouw en recreatie op één bedrijf. Aangezien op dit terrein nog vrijwel geen onderzoeken zijn verricht, werd besloten tot een proefonderzoek, mede op advies van een door genoemde P.L.D. ingestelde begeleidingscommissie 1), waarin onder andere vertegenwoordigers uit het agrarische bedrijfsleven en uit de recreatiesector zitting hadden.

Het onderzoek is beperkt tot de Veluwe, een gebied dat van oudsher bij de recreanten zeer in trek is en waar de combinatie van landbouw en recreatie op één bedrijf reeds in voldoende mate voorkomt. Het doel is een indruk te verkrijgen van de mate waarin deze combinatie en in welke vorm in dit gebied voorkomt, van de hiermede opgedane ervaringen, van de motieven tot het opzetten van een toeristisch nevenbedrijf en van de toekomstplannen van de bij het onderzoek betrokken agrariërs.

Het onderzoek werd op de afdeling Streekonderzoek verricht. Het werd voorbereid door de heer F.M. de Noord met medewerking van ir J.G.M. Helder. De analyse van de gegevens en de verslaggeving werd door de heer De Noord verzorgd.

Het conceptverslag werd met de begeleidingscommissie besproken; van de door deze commissie gemaakte opmerkingen werd een dankbaar gebruik gemaakt. De wetenschappelijke verantwoordelijkheid blijft echter geheel voor rekening van het L.E.I. De daarnaast door de begeleidingscommissie opgestelde nota met adviezen voor het beleid, is als bijlage 14 in deze publikatie opgenomen.

De Directeur,

Den Haag, september 1970

(Prof. dr. A. Maris)

1) De samenstelling van deze commissie is vermeld in bijlage 13.

Samenvatting en slotbeschouwing

§ 1. Motivering en opzet van het onderzoek

Het onderzoek naar de combinatie landbouw en recreatie op één bedrijf is uitgevoerd op de Veluwe, een van ouds voor toeristen aantrekkelijk gebied, waar diverse agrariërs het beschikbaar stellen van verblijfsaccommodatie aan vakantiegangers als nevenberoep uitoefenen. De ontwikkeling van deze vorm van nevenbedrijf op de agrarische bedrijven, in de hand gewerkt door de toenemende behoefte bij de agrariërs om het inkomen te vergroten en door de toenemende vraag naar recreatiemogelijkheden, roept bij overheid en bedrijfsleven een groot aantal vragen van structurele, bedrijfseconomische, planologische en sociale aard op. Beantwoording hiervan vraagt een uitgebreide en gevarieerde informatie over en kennis van de situatie en de te verwachten ontwikkelingen, waarvoor een diepgaand, maar ook tijdrovend onderzoek op een breed terrein noodzakelijk is. Mede in verband hiermee is in overleg met de opdrachtgever, de Provinciale Landbouwkundige Dienst van Gelderland, besloten een beperkt onderzoek in te stellen, dat een eerste oriëntering in de problemen bij het voorkomen van landbouw en recreatie op één bedrijf dient te verschaffen. Hiertoe is aan de hand van een door voornoemde P.L.D. ingestelde begeleidingscommissie getoetste vragenlijst een enquête gehouden onder de agrariërs, die tevens, in welke vorm dan ook, verblijfsaccommodatie exploiteren, doch minstens de helft van hun arbeidstijd aan het landbouwbedrijf besteden.

Het onderzoek heeft derhalve een beperkt karakter, hetgeen tot uiting komt in de keuze van het gebied, het aantal geënquêteerden, de onderzochte aspecten en de aard der informatie.

In totaal zijn 95 agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf geënquêteerd. Daarnaast zijn 15 personen geënquêteerd, die vroeger een agrarisch hoofdberoep hadden, maar zich thans volledig of grotendeels op het vakantiebedrijf hebben toegelegd. Tenslotte zijn, ter afronding van het onderzoek, interviews gehouden met bestuursleden van V.V.V.'s, van verenigingen van plaatselijk belang en van regionale afdelingen van landbouworganisaties, plaatselijke functionarissen van de Rijkspolitie, districts-bureauhouders van de St.U.L.M. en rayonassistenten van de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst. Deze hadden tot doel een indruk van de invloed van het gecombineerde landbouw- en recreatiebedrijf op de naaste omgeving te verkrijgen.

Er dient tot slot op te worden gewezen dat het aantal waarnemingen in sommige gevallen klein is. Bij de interpretatie van bepaalde onderzoekresultaten dient derhalve de nodige voorzichtigheid te worden betracht.

§ 2. De voornaamste onderzoekresultaten

Huidige vorm en omvang van het toeristische nevenbedrijf

Ongeveer twee derde van de geënquêteerden exploiteert slechts één vorm van verblijfsaccommodatie, waarbij kamerverhuur zonder pension en verhuur van huisjes het meest voorkomen. Het toeristische nevenbedrijf op de bedrijven met meer dan één vorm van verblijfsaccommodatie is groter (meer slaappleatsen) dan dat op de bedrijven met een enkelvoudige vorm.

Huisjesverhuur, al dan niet in combinatie met één of meer andere vormen, komt het meest voor, gevolgd door kamerverhuur zonder pension en verhuur van bedrijfsgebouwen. Kamerverhuur met pension, dat relatief veel arbeid vraagt, wordt vrijwel niet in een gecombineerde vorm van toeristisch nevenbedrijf aangetroffen.

Het toeristische nevenbedrijf van 60% der geënquêteerden telt minder dan 25 slaappleatsen, van ruim een derde zelfs minder dan 10. Met name de bedrijven met uitsluitend kamerverhuur zonder pension en met uitsluitend huisjes hebben een verblijfsaccommodatie van geringe omvang.

Naar schatting wordt 6% van de + 74 000 in het gebied van onderzoek aanwezige slaappleatsen in huisjes, kamphuizen en kampeerboerderijen alsmede op kampeerterreinen aangetroffen op agrarische bedrijven. Gemiddeld verschilt deze verblijfsaccommodatie 1) op landbouwbedrijven in omvang nauwelijks van die op de overige bedrijven in het gebied, waarop recreatie in deze vorm als nevenbedrijf wordt uitgeoefend. De recreatiebedrijven waar bovenstaande vormen als hoofdberoep worden geëxploiteerd hebben gemiddeld ruim 4 maal zoveel slaappleatsen als de overigen en zijn bovendien meer meegegaan met de algemene ontwikkeling in de recreatie (relatief aanzienlijk meer met exploitatievorm huisjes-kampeerterrein).

Kenmerken van agrarische bedrijven met een toeristisch nevenbedrijf

Het toeristische nevenbedrijf komt vooral voor op de landbouwbedrijven met een omvang van minder dan 600 bewerkingseenheden 2) en voorts relatief meer op de bedrijven met een minder intensieve bedrijfsvoering, o.a. in de rundveehouderij. De combinatie varkenshouderij en recreatie op één bedrijf komt relatief minder voor, op bedrijven met een relatief omvangrijke pluimveehouderij daarentegen worden naar verhouding vaak recreatieve voorzieningen aangetroffen. Dit is wellicht een gevolg van de minder goede inkomsten uit laatstgenoemde agrarische bedrijfstak in de laatste jaren, welk aspect sommige geënquêteerden ook als motief voor de aanvang van het toeristische nevenbedrijf hebben aangevoerd.

- 1) De verhuur van kamers met en zonder pension moest bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal buiten beschouwing blijven.
- 2) Bewerkingseenheden zijn verhoudingsgetallen voor de omvang van de bewerking in de verschillende produktierichtingen, gebaseerd op de gemiddelde hoogte van de bewerkingskosten volgens berekeningen van het L.E.I. in 1967/68 (zie voor gebruikte normen "Landbouwcijfers '68", bl.195).

Het verschaffen van verblijfsaccommodatie komt relatief weinig voor op bedrijven met een bedrijfshoofd jonger dan 35 jaar, doch relatief veel onder 35-44 jarigen. Dit zou erop kunnen wijzen dat men in het algemeen begint met een toeristisch nevenbedrijf nadat men een aantal jaren boer is geweest en tot de conclusie is gekomen dat dat landbouwbedrijf alleen geen voldoende inkomen oplevert. Een mogelijke bevestiging hiervan kan worden gevonden in het feit, dat slechts 20% van de 73 geënquêteerden, die geen bestaande combinatie "landbouw en recreatie" hebben overgenomen, gelijk met de aanvaarding van het landbouwbedrijf is begonnen met een toeristisch nevenbedrijf en ongeveer 40% van deze groep pas na 10 of meer jaren.

Het ontstaan van het toeristische nevenbedrijf

Een groot deel der geënquêteerden is na de Tweede Wereldoorlog een toeristisch nevenbedrijf gaan exploiteren. De animo hiervoor is na 1955, doch vooral de laatste paar jaren toegenomen. Ruim de helft is er vanaf hun 40ste jaar voor het eerst mee begonnen, ruim een kwart pas vanaf hun 45ste. Voorts is ruim 40% der geënquêteerden binnen 5 jaar na overneming van hun landbouwbedrijf voor het eerst met recreatie als nevenberoep begonnen, een kwart van hen evenwel pas 15 of meer jaren nadien.

Bij het besluit tot exploitatie van verblijfsaccommodatie hebben overwegingen van financiële aard veruit de voornaamste rol gespeeld. Veelvuldig vermeld zijn: aardige bijverdienste, vergroting van het inkomen, financiële noodzaak, slechte financiële resultaten in de pluimveehouderij. Ruim de helft der 73 geënquêteerden, die zelf voor het eerst met een toeristisch nevenbedrijf zijn begonnen, heeft zelfs uitsluitend motieven van deze aard genoemd. Deze motieven hebben vooral een rol gespeeld bij de bedrijven met de kleinste produktieomvang, bij de bedrijven met de intensiefste agrarische bedrijfsvoering alsmede bij de bedrijven die kamers met pension zijn gaan verhuren. Opmerkelijk is tenslotte dat motieven, waarbij een vergelijking tussen de financiële resultaten van de landbouw en die van de recreatie wordt gemaakt, uitsluitend voorkomen bij hen die vanaf 1960 met verblijfsaccommodatie zijn begonnen. Dit zou erop kunnen duiden, dat het aantal agrarische bedrijven met een toeristisch nevenbedrijf zou kunnen toenemen, indien het inkomen uit de agrarische bedrijfstak in de toekomst achter zou blijven.

Ongeveer een kwart der geënquêteerden is uit economische overwegingen, al dan niet gecombineerd met motieven van andere aard, zelf voor het eerst met een toeristisch nevenbedrijf begonnen. Hiertoe zijn o.a. gerekend: was ruimte aanwezig, kwam ruimte vrij, permanente verhuur was niet meer toegestaan. Voorts is bijna een vijfde er via derden toe gekomen, in welk verband o.a. de volgende aanleidingen kunnen worden genoemd: door familie of kennissen om gevraagd, overtoollige gasten van familie of hotel onderdak verschaft, familie deed het ook, werd hier door meer boeren gedaan.

Tenslotte zijn de geënquêteerden, die reeds voor hun 30ste jaar met een toeristisch nevenbedrijf begonnen, hiertoe nogal eens overgegaan omdat de echtgenote er veel voor voelde of er voor haar huwelijk reeds mee vertrouwd was geraakt. Dit is een aanwijzing dat de vrouw des huizes een

behoorlijk belangrijke rol speelt bij de exploitatie van verblijfsaccommodatie. In dit verband kan tevens worden vermeld, dat vele geënquêteerden, die er uit financiële overwegingen aan zijn begonnen, daaraan hebben toegevoegd dat de echtgenote op deze wijze kon bijdragen in een vergroting van het gezinsinkomen.

De ontwikkeling van het toeristische nevenbedrijf

Ongeveer een derde der 95 geënquêteerden heeft sinds zij het toeristische nevenbedrijf exploiteren wijzigingen in de opzet ervan aangebracht. Met name het aantal bedrijven met huisjes is toegenomen, terwijl het aantal bedrijven met een kampeerterein bijna is verdubbeld in vergelijking met de oorspronkelijke opzet. Deze ontwikkeling betekent een aanpassing aan de wijzigingen in het algemene recreatiepatroon. Daarentegen is de kamerhuur met pension het meest afgestoten door de geënquêteerden. Voorts is het aantal bedrijven met een gecombineerde vorm van verblijfsaccommodatie ruimschoots verdubbeld in vergelijking met de oorspronkelijke opzet. Dit wijst in meerdere mate naar grotere risicospreiding in het toeristische vlak.

Op ruim de helft der 95 geënquêteerde bedrijven is sinds de exploitatie van het toeristische nevenbedrijf door het huidige bedrijfshoofd noch de vorm noch de omvang der verblijfsaccommodatie veranderd; bij de bedrijven, waar na 1963 met deze nevenactiviteit is begonnen, is dit relatief nog meer het geval. Dit zou erop kunnen duiden, dat men pas tot wijziging of uitbreiding overgaat na een aantal jaren van ervaring ermee. Hierbij zullen vermoedelijk ook de met een dergelijke verandering gepaard gaande investeringen een rol spelen.

Ook bij het aanbrengen van wijzigingen in de opzet van het toeristische nevenbedrijf hebben vooral financiële overwegingen een rol gespeeld. Naarmate langer verblijfsaccommodatie aanwezig is zijn deze motieven van grotere betekenis bij het besluit tot verandering. Daarentegen wordt het beëindigen van kamerverhuur met pension veelal gemotiveerd met de ermee gepaard gaande hoeveelheid arbeid voor de vrouw des huizes, waarbij met name haar leeftijd een belangrijke factor is gebleken te zijn.

Huidige omvang en aard van de verblijfsaccommodatie en van de overige voorzieningen op het toeristische nevenbedrijf

Huisjes

Bijna de helft der 40 geënquêteerden met deze vorm van verblijfsaccommodatie exploiteert slechts één huisje. Ruim de helft van de op deze bedrijven aanwezige 114 huisjes is nieuw gebouwd, terwijl ruim een kwart verbouwde opstallen met voorheen een agrarische bestemming zijn, voornamelijk kippenhokken; de rest is ontstaan door verbouwing van opstallen met een niet-agrarische bestemming.

De nieuwbouwhuisjes zijn meer geheel van hout en minder geheel van steen dan de verbouwde. Naarmate men meer huisjes heeft (meer commerciële opzet) heeft men vaker uitsluitend nieuwbouw en dan meestal van hout (relatief geringere investering dan nieuwbouw van steen).

Elektriciteit en leidingwater is in 90% der huisjes aanwezig; van de

helft van dit aantal geschiedt de watervoorziening via het openbare net. Laatstgenoemd aansluitingspercentage ligt later dan dat van alle huisjes in het gebied van onderzoek (+ 60% in 1964). De nieuwbouwhuisjes zijn beduidend minder vaak aangesloten op de openbare waterleiding dan de verbouwde. Voorts kan ongeveer 60% der aanwezige huisjes worden verwarmd (de laatste jaren sterk toegenomen), heeft ongeveer 75% een eigen W.C. en enunnende huurders van het overgrote deel van de rest gebruik maken van een centrale toiletgelegenheid. Ook t.a.v. de toiletten is de laatste jaren sprake van een verbetering. Een douche, apart of centraal, komt nog maar weinig voor op deze bedrijven. De in het algemeen geringe omvang van de toeristische nevenactiviteit speelt hierbij ongetwijfeld een rol.

Kampeerterein

Van de 19 door de geënuëteerden geëxploiteerde kampeertereinen, waarvan de helft kleiner dan 1 ha is, zijn er 16 buiten het seizoen als weiland in gebruik. Op 2 na alle terreinen hebben waterleiding, het overgrote deel hiervan is aangesloten op het openbare net. Op 13 terreinen staat een centrale wasgelegenheid, waarvan 10 met elektriciteit, doch slechts 4 tevens met één of meer douche(s). Een meerderheid van deze centrale voorziening is geheel van hout of van hout op stenen fundamente (goedkoper dan een stenen gebouw).

Een aparte toiletgelegenheid voor de recreanten is op 15 van deze bedrijven aanwezig, waarvan 12 nieuw zijn gebouwd; ruim de helft hiervan zijn als centraal gebouw van hout of van hout op stenen fundamente opgetrokken. Gemiddeld is er één toilet per 35 slaapplekken op deze kampeertereinen aanwezig, waarvan ongeveer 60% niet voldoet aan de tot nu toe door de Stichting Nederlandse Kampeerraad gehanteerde norm van één toilet per 25 personen.

Kamerverhuur

Uit het veelvuldiger voorkomen van speciaal voor de verhuur gebouwde kamers en van aparte toiletten, wasgelegenheden en douche(s) voor de gasten blijkt dat de 15 geënuëteerde pensionbedrijven beduidend beter geoutilleerd zijn dan de bedrijven met kamerverhuur zonder pension. Wel hebben de gasten op 29 van de 35 laatstgenoemden een vrije keuken ter beschikking, maar toch is de vrijheidsbeperking voor de verhuurder van kamers zonder pension ten gevolge van het toeristische nevenbedrijf in het algemeen groter dan voor de geënuëteerde met pensiongasten. De verblijfsaccommodatie op laatstgenoemde bedrijven is in het algemeen van oudere datum en van grotere omvang (meer slaapplekken) dan op de bedrijven met kamerverhuur zonder pension.

Verhuur van bedrijfsgebouwen

Door 21 van de 26 geënuëteerden met deze vorm van verblijfsaccommodatie wordt hiervoor de koestal geheel of gedeeltelijk gebruikt; uitsluitend voor vakantiedoeleinden in gebruik zijnde bedrijfsgebouwen komen op deze bedrijven niet voor. Bijna de helft heeft ruimte voor minimaal 50

personen. Ruim de helft stelt het (de) betrokken gebouw(en) in haar (hun) geheel ter beschikking van de recreanten, terwijl op een derde van deze bedrijven het verhuurde gedeelte niet is afgescheiden van de rest van het betreffende gebouw.

Op alle geëncquêteerde bedrijven is een aparte wasgelegenheid in de schuur, op bijna alle één of meer W.C.'s, doch op slechts enkele een douche voor de recreanten. Op 6 bedrijven is de kookgelegenheid in een ander gebouw dan de verblijfsruimte, bij de meeste evenwel in hetzelfde gebouw.

Overige voorzieningen en vormen van dienstverlening

Op slechts 3 geëncquêteerde bedrijven is een kantine, op 5 bedrijven met een relatief grote omvang (gemiddeld + 170 slaappleatsen) bestaat de mogelijkheid tot het doen van de dagelijkse inkopen.

Voorzieningen t.b.v. de ontspanning van de op het bedrijf aanwezige recreanten, zijn op ongeveer een derde der geëncquêteerde bedrijven aanwezig, voornamelijk in de vorm van een speelveld, dat buiten het seizoen vrijwel steeds als weiland in gebruik is. Dit is vooral het geval op de geëncquêteerde bedrijven met verhuur van bedrijfsgebouwen en op die met een kampeerterrein. Bij beide laatstgenoemde vormen gaat het in het algemeen om relatief grote aantallen jonge vakantiegangers. Tenslotte is het berijden van pony's of paarden op slechts enkele geëncquêteerde bedrijven mogelijk.

Dienstverlening aan de gasten in de vorm van verkoop van produkten van eigen bedrijf komt bij 40% der geëncquêteerden niet voor. Hiertoe behoren ook de 15 pensionboerderijen, waar ongetwijfeld produkten van eigen bedrijf in hun menu's zullen worden verwerkt. De mogelijke extra-aanvulling op het inkomen komt op ruim de helft van de geëncquêteerde bedrijven uit de verkoop van melk, op ruim een derde verkoopt men eieren en op ongeveer een kwart aardappelen aan de gasten. Verdere gegevens zijn evenwel niet bekend, zodat geen indruk van de omzet is verkregen.

Op een twintigtal bedrijven organiseert de exploitant weleens iets voor de gasten, op enkele vrij regelmatig. Veelal bestaat deze vorm van dienstverlening uit het houden van wandelingen in de omgeving van het bedrijf of van rondritten met paard (of trekker) en wagen.

De bezettingsgraad en de prijzen

Huisjes

Op een kwart van de geëncquêteerde bedrijven met deze vorm van toeristisch nevenbedrijf is de aanwezige accommodatie uitsluitend in het hoogseizoen volledig bezet, op bijna 40% daarnaast nog gedurende minstens 4 weken in voor- en naseizoen. Naarmate men meer huisjes heeft neemt de seizoensduur toe.

De prijs per huisje varieert van f. 50,- tot en met f. 160,- per week in het hoogseizoen, doch is op driekwart van deze bedrijven niet hoger dan f. 100,-. Bij de "echte" recreatiebedrijven ligt deze prijs in het algemeen

nogal wat hoger; volgens gegevens van plaatselijke V.V.V.'s in het gebied van onderzoek komen op bijna 60% van deze categorie bedrijven huisjes van minstens f. 150,- per week voor.

Kampeerterrein

Gemiddeld is de seizoensduur op deze geëncquëteerde categorie bedrijven korter dan op de voorgaande, waaraan het in meerdere mate gebruik maken van huisjes door gezinnen met schoolgaande kinderen niet vreemd zal zijn. De exploitatie van een kampeerterrein door agrariërs heeft in het algemeen nog geen hoge vlucht genomen en kan zelfs binnen de bestaande accommodatie nog worden uitgebreid. Op basis van de voor het gebied van onderzoek door de Stichting Nederlandse Kampeerraad gehanteerde norm van 100 personen per ha komen slechts 4 van de 17 kampeerterrainen met een bekende bezettingsgraad en seizoensduur gedurende 3 tot en met 6 weken tot een volledige bezetting, terwijl 7 ervan gedurende 3 tot 12 weken voor minder dan de helft bezet zijn.

Ook bij deze vorm van verblijfsaccommodatie liggen de prijzen op de geëncquëteerde bedrijven in het algemeen lager dan op de "echte" bedrijven in het gebied van onderzoek. Volgens gegevens van de plaatselijke V.V.V.'s bedraagt op ruim een kwart van laatstgenoemde categorie het dagtarief meer dan f. 1,- per persoon tegenover op minder dan een achtste deel der geëncquëteerde bedrijven.

Kamerverhuur met pension

Bij de 16 geëncquëteerde pensionbedrijven varieert zowel de seizoensduur - van 2 tot en met 20 weken - als de bezettingsgraad sterk. Ruim 60% blijkt gedurende minstens 6 weken de alleszins redelijke dagbezetting van minstens 75% te halen, ruim 30% zelfs gedurende 8 weken.

Ook in de prijzen is een grote variatie, maar bij ruim 60% der geëncquëteerden ligt deze niet boven f. 12,- per persoon per dag. Met de echte beroepspensions bestaan hierin geen grote verschillen, de pensionprijzen van de hotels op de Veluwe zijn evenwel gemiddeld hoger.

Kamerverhuur zonder pension

Bij deze vorm van verhuur is de seizoensduur in het algemeen korter dan bij de pensionboerderijen. Ruim 60% verhuurt de kamers gemiddeld gedurende hoogstens 8 weken, bijna 40% evenwel gemiddeld niet langer dan 6 weken in het vakantie seizoen.

De prijs loopt uiteen van f. 60,- tot f. 150,- per week en is in het algemeen lager dan die op andere soortgelijke bedrijven. Bijna driekwart van deze 35 geëncquëteerden vraagt hoogstens f. 100,- per week, terwijl dit, volgens gegevens van de plaatselijke V.V.V.'s, evenwel bij nog niet de helft van andere kamerverhuurders het geval is.

Verhuur van bedrijfsgebouwen

Slechts 3 van de 25 geëncquëteerde kampeerboerderijen slaagt erin de betreffende bedrijfsruimte langer dan 8 weken te verhuren, ruim de helft

gedurende 6 à 7 weken (de duur der schoolvakanties). Op ongeveer twee derde van deze categorie bedrijven bedraagt de bezettingsgraad gedurende gemiddeld 5 weken minstens 75%.

Op ruim 80% der kampeerboerderijen wordt een bedrag per persoon per dag berekend, dat bij ruim de helft hiervan f. 0,90 of minder en bij ongeveer een kwart f. 1,- bedraagt (alles exclusief gasverbruik).

De investeringen in het toeristische nevenbedrijf

Op basis van een ruwe schatting van 86 geënquêteerden kan worden gesteld dat er in het algemeen geen grote bedragen in het toeristische nevenbedrijf zijn geïnvesteerd. Bij nadere bestudering van deze bedragen dient wel te worden bedacht, dat eventuele arbeid van eigen personeel t.b.v. de toeristische accommodatie hierin in het algemeen niet is verdisconteerd.

Bijna 40% van deze geënquêteerden heeft in het toeristische nevenbedrijf tot nu toe gemiddeld een bescheiden bedrag per jaar geïnvesteerd. Naarmate de omvang van de verblijfsaccommodatie groter is ligt ook het jaarlijks geïnvesteerde bedrag hoger.

De exploitatie van huisjes vergt relatief de hoogste jaarlijkse investering per slaappleats, gevolgd door de kamerverhuur met pension. Het verhuren van kamers zonder pension en de exploitatie van een kampeerboerderij brengen de geringste investeringen per slaappleats per jaar met zich mee. Voorts dient in de exploitatie van een kampeerterrein van enige omvang naar verhouding waarschijnlijk een behoorlijk bedrag te worden geïnvesteerd, vooral gezien de hogere eisen, die in de toekomst aan de op de daar vereiste voorzieningen zullen worden gesteld.

Arbeidsbezetting en aard der werkzaamheden

De arbeid voor het toeristische nevenbedrijf blijft op ruim twee derde der geënquêteerde bedrijven beperkt tot minder dan 5 weken per jaar, op ruim de helft zelfs tot minder dan 2. Relatief weinig arbeid vragen de verhuur van kamers zonder pension, huisjes en bedrijfsgebouwen, de verhuur van kamers met pension veruit het meest.

Op 85% der geënquêteerde bedrijven neemt de vrouw des huizes het werk verbonden aan de exploitatie van verblijfsaccommodatie geheel of ten dele voor haar rekening, op ruim een kwart zelfs geheel. Zij is derhalve van veel betekenis voor de exploitatie van het toeristische nevenbedrijf, in meerdere mate dan het mannelijke bedrijfshoofd. Laatstgenoemde verricht op slechts 30% der geënquêteerde bedrijven minstens de helft van het werk, dat dit nevenbedrijf met zich brengt.

Voorals bij kamerverhuur, zowel met als zonder pension, is het meeste daaraan verbonden werk voor de vrouw des huizes. Dit geldt in het algemeen ook, zij het minder uitgesproken, voor de bedrijven met huisjes. Op de kampeerboerderijen daarentegen neemt het mannelijke bedrijfs-hoofd meestal het meeste hieraan verbonden werk op zich. Tenslotte werkt de vrouw des huizes in het algemeen minder vaak of gedurende kortere tijd mee op het toeristische nevenbedrijf naarmate zij per dag meer tijd aan het landbouwbedrijf besteedt.

Bij de exploitatie van huisjes en van kamers zonder pension is relatief veel werk gemoeid met de gastenwisseling op zaterdag, vooral voor de vrouw des huizes. Het werk buiten het seizoen bestaat bij de verhuur van huisjes uit het schoonmaken, inrichten en opruimen (meer door vrouwen dan door mannen) en het onderhoud, dat uitsluitend door mannelijke meewerkenden wordt gedaan. Ook op een kampeerterrein is dit onderhoud buiten het seizoen van betekenis en is ook daar uitsluitend een taak van de man. Op de pensionboerderijen nemen de verzorging der maaltijden, de afwas en het schoonhouden der kamers veruit de meeste tijd in beslag, vooral van de vrouwelijke meewerkenden. Bij de verhuur van bedrijfsgebouwen vergt het werk vóór en na het seizoen veel tijd (meer van de mannen dan van de vrouwen) alsmede de gastenwisseling op zaterdag (meer van de vrouwen dan van de mannen). Tenslotte is volgens ruim een kwart der geënquêteerden relatief veel tijd, vooral van het bedrijfshef, gemoeid met praten met hun gasten.

Het inkomen uit het toeristische nevenbedrijf en de mening der geënquêteerden hierover

De helft van alle geënquêteerden verwerft volgens hun schatting, uit het toeristische nevenbedrijf, minder dan 15% van het totale jaarinkomen, een kwart van hen 25-50% en een achtste deel minstens de helft. Uit meer exacte gegevens (prijzen, aantal overnachtingen, investeringen, bestede vreemde arbeid) is daarnaast voor 84 geënquêteerde bedrijven een beeld van het inkomen uit dit nevenbedrijf verkregen, waarbij de nodige reserve is geboden i.v.m. de door de geënquêteerden geschatte investeringen en hoeveelheid arbeid.

Het inkomen uit het verschaffen van verblijfsaccommodatie bedraagt op bijna 60% van deze bedrijven minder dan f. 1 000,- per jaar en heeft daar in het algemeen dan ook slechts een geringe betekenis als aanvulling op het agrarische inkomen. Voor een zesde deel heeft deze nevenactiviteit echter uit financieel oogpunt wel degelijk betekenis; deze geënquêteerden halen hieruit namelijk een inkomen van minstens f. 3 000,- per jaar. Voor de overige geënquêteerden kan het inkomen uit het toeristische nevenbedrijf (f. 1 000,- - f. 3 000,- per jaar) als een welkome aanvulling op het agrarische inkomen worden beschouwd.

De gemiddeld gunstigste financiële resultaten worden behaald door de bedrijven met pensiongasten. Gezien de belasting van de vrouw des huizes bij deze vorm, zal de verhuur van kamers met pension op een boerderij echter pas financieel aantrekkelijk zijn als er in het seizoen voldoende vrouwelijke gezinsarbeid beschikbaar is. Ook de geënquêteerde bedrijven met twee of meer vormen van toeristisch bedrijf verwerven hieruit veelal een aanvaardbaar inkomen.

De verhuur van uitsluitend huisjes blijkt een weinig bemoedigend aanvullend inkomen op te leveren. Geziende financiële resultaten van de geënquêteerde bedrijven met huisjes en kampeerterrein bestaat het vermoeden dat de exploitatie van een kampeerterrein, mits minstens 1 à 1,25 ha groot, een waardevolle aanvulling van het agrarische inkomen zal kunnen geven.

Een meerderheid der geënquêteerden met verhuur van bedrijfsgebouwen haalt hieruit een gemiddeld inkomen van ruim f. 30,- per slaapplek

per jaar bij een gemiddelde bezetting van 90% van gemiddeld 47 slaapplaatsen gedurende 6 à 7 weken (de schoolvakanties). Deze vorm kan derhalve een waardevolle aanvullende inkomstenbron voor agrariërs zijn, als men gedurende de gehele duur der schoolvakanties minstens 65 à 70 personen onderdak kan verschaffen.

Een inkomen van minstens f. 1 000,- per jaar uit kamerverhuur zonder pension wordt door geen enkele geënuquêteerde met deze vorm van verblijfsaccommodatie gehaald, terwijl slechts een derde der bedrijven met huisjes een dergelijk inkomen minstens verwerft. Een aanvullend inkomen uit uitsluitend één van deze vormen is dan ook slechts mogelijk, indien minstens 15 respectievelijk 20 slaapplaatsen aanwezig zijn, die gedurende de gemiddeld minstens 7 weken bezet moeten zijn.

Een achtste deel der 88 geënuquêteerden, die hun mening over het inkomen uit het toeristische nevenbedrijf hebben gegeven, vindt dit inkomen niet van belang; bij allen bedraagt dit dan ook minder dan f. 1 000,- per jaar. Het overgrote deel van deze groep verhuurt uitsluitend kamers zonder pension. Voorts ligt dit inkomen volgens een kwart der geënuquêteerden met pensionisten, al dan niet in combinatie met één of meer andere vormen, boven de verwachtingen. Dit cijfer ligt bij de geënuquêteerden met huisjes, kampeerterrein of kamerverhuur zonder pension aanmerkelijk lager (van een twaalfde tot een achtste). Tenslotte is geen enkele der verhuurders van bedrijfsgebouwen laatstgenoemde mening toegeedaan.

Gebruik van het landbouwbedrijf voor verblijfsaccommodatie

Bijna 60% der geënuquêteerden doet voor deze nevenactiviteit geen beroep op cultuurgrond en/of gebouwen. Verhuur van huisjes en vankamers maakt de minste aanspraak op agrarische ruimte. Daarentegen heeft ruim 70% der geënuquêteerden met een gecombineerde vorm van recreatie - twee derde hiervan exploiteert een kampeerterrein en/of verhuurt bedrijfsgebouwen - hiervoor bedrijfsruimte en/of cultuurgrond in gebruik.

De invloed van het tijdelijke verlies aan bedrijfsgebouwen op de exploitatie van het landbouwbedrijf is evenwel gering, omdat vele van deze gebouwen in het vakantie seizoen toch niet voor agrarische doeleinden worden gebruikt. Gezien de relatieve omvang van het tijdelijke verlies aan cultuurgrond, vrijwel uitsluitend grasland, zal hoogstens een achtste van alle geënuquêteerden de agrarische bedrijfsvoering hieraan eventueel hebben moeten aanpassen.

De voor het toeristische nevenbedrijf gereserveerde cultuurgrond op de geënuquêteerde bedrijven is voor de helft in gebruik als kampeerterrein en voor een derde voor sport en spel. Laatstgenoemd tijdelijk gebruik komt vooral voor op de kampeerboerderijen, waar voornamelijk jeugdige personen in groepsverband hun vakantie doorbrengen. Uit de enquête is voorts gebleken, dat op bedrijven met overwegend veredelingsproductie duidelijk minder vaak bedrijfsgebouwen voor vakantiedoeleinden worden gebruikt dan op bedrijven met overwegend rundveehouderij. In het algemeen zijn kippen- en varkenshokken vrijwel continu bezet en lenen zich bovendien minder voor het onderbrengen van grote groepen.

Kamerverhuur met of zonder pension doet hoegenaamd geen beroep op agrarische ruimte, maar des te meer op het woongedeelte. Ruim 80% der ge-

enquêteerden van deze groep verhuurt hiervan in het seizoen meer dan de helft, een derde zelf minstens drie kwart. De gezinsgrootte speelt hierbij een rol; echtparen met minstens 3 kinderen staan gemiddeld een kleiner deel van de woning af dan de overige geenquêteerden met kamerverhuur.

Mening over de voor- en nadelen verbonden aan het toeristische nevenbedrijf

Op twee na alle geenquêteerden vinden dat het verschaffen van verblijfsaccommodatie bepaalde voordelen heeft. Ruim 80% van hen ziet hierin financiële voordelen, volgens ruim een derde is dit voordeel zelfs uitsluitend van financiële aard. In dit verband zijn o.a. genoemd: inkomensvermeerdering, een vaster of groter inkomen dan uit landbouw, verkoop eigen produkten aan de gasten. Daarnaast ziet bijna 60% ook voordelen voor het gezin, zoals: contact met andere mensen, opdoen van mensenkennis, goed voor de algemene ontwikkeling, vergroot de kennissenkring.

Volgens de betrokkenen heeft verhuur van bedrijfsgebouwen minder vaak voordelen voor het gezin en kamerverhuur zonder pension minder vaak financiële voordelen. Bijna de helft van laatstgenoemde categorie schat het inkomen hieruit dan ook op minder dan 5% van het totale jaarinkomen.

Ruim de helft der geenquêteerden is van mening, dat aan het toeristische nevenbedrijf geen nadelen zijn verbonden. Met name de verhuurders van huisjes zien hierin weinig nadelen (staan veelal apart en nemen niet veel ruimte in). Daarentegen noemt bijna twee derde der kamerverhuurders zonder pension één of meer nadelen.

Door degenen, die wel nadelen in de exploitatie van een toeristisch nevenbedrijf zien, worden ongeveer even vaak nadelen genoemd voor het bedrijf (minder vlot werken, praten met de gasten kost tijd, meer brandgevaar, veel drukte op het erf) als voor het gezin (behelpen met wonen en/of slapen, deel van je vrijheid in huis kwijt, erg aan huis gebonden) en voor de levenswijze (minder vrij in je doen en laten, minder nachtrust dan normaal, jachtig leven in het hoogseizoen). Vooral de kamerverhuurders zeggen hiervan nadelen voor gezin en levenswijze te ondervinden.

Bijna 80% der geenquêteerden vindt evenwel de voordelen belangrijker dan de nadelen, terwijl deze volgens ruim een achtste ongeveer tegen elkaar opwegen. De financiële voordelen beïnvloeden deze mening duidelijk in positieve zin. De verhuurders van kamers zonder pension hebben dan ook het minst gunstige oordeel over de exploitatie van het toeristische nevenbedrijf.

Tenslotte vinden op ruim 80% der geenquêteerde bedrijven alle tot oordelen in staat zijnde gezinsleden het hebben van vakantiegangers prettig of erg prettig. In dit verband is het voorts nog van belang, dat op alle bedrijven, waar deze gezinsleden hierover niet gelijk denken, de vrouw des huizes het exploiteren van een toeristisch nevenbedrijf, waarin zij zo'n belangrijke taak blijkt te hebben, prettig zegt te vinden.

De onderlinge beïnvloeding van het landbouwbedrijf en het toeristische nevenbedrijf

Er blijkt volgens de geenquêteerden slechts zelden sprake te zijn van een ongunstige wederzijdse beïnvloeding der beide bedrijfsonderdelen in de combinatie landbouw en recreatie. Naar de ervaringen van ruim 80% is de ex-

exploitatie van het landbouwbedrijf goed te combineren met een toeristisch nevenbedrijf. Hierbij speelt de omvang van dit nevenbedrijf echter wel een rol; 6 van de 15 geënquêteerden met 100 of meer slaapplekken ervaart landbouw en recreatie op één bedrijf niet als een goede combinatie.

De voornaamste argumenten, die zijn aangevoerd ter staving van de mening, dat landbouw en recreatie op één bedrijf goed zijn te combineren, luiden, in volgorde van belangrijkheid:

- a. weinig of geen last of hinder van de gasten;
- b. weinig of geen werk aan verbonden, de vrouw des huizes doet het werk op het toeristische nevenbedrijf;
- c. beide takken van bedrijf worden van elkaar gescheiden houden.

Het al dan niet goed ervaren van de combinatie landbouw en recreatie op één bedrijf blijkt voornamelijk een kwestie van arbeidsorganisatie te zijn. Dit wordt bevestigd door het feit, dat alle in de opzet van het landbouwbedrijf aangebrachte veranderingen ten gevolge van de exploitatie van verblijfsaccommodatie, hetgeen overigens op slechts 10% der geënquêteerde bedrijven is geschied, hierop betrekking hebben (bouwland omgezet in grasland, bietenteelt afgeschaft, varkens en/of pluimveehouderij ingekrompen of afgeschaft).

Toekomstplannen voor het toeristische nevenbedrijf

De helft der geënquêteerden wil het toeristische nevenbedrijf op dezelfde voet voortzetten, een derde heeft uitbreidingsplannen en de rest wil de verblijfsaccommodatie op de boerderij gaan beëindigen of inkrimpen. Dit laatste komt vooral voor bij de oudere leeftijdsgroepen; bijna 40% der geënquêteerden van 55 jaar en ouder wil inkrimpen of beëindigen.

De "potentiële uitbreiders" komen relatief veel voor bij de jongeren (< 45 jaar), de kleinere bedrijven zowel qua oppervlakte als produktieomvang en de bedrijven met (vrijwel) uitsluitend veredelingsproduktie. Voorts voelt men relatief meer voor uitbreiding, naarmate het inkomen uit het toeristische nevenbedrijf gunstiger is of als zodanig wordt ervaren en als het daaraan verbonden werk zonder bezwaar door de vrouw des huizes kan worden verricht.

Ook de motivering van een eventuele uitbreiding ligt hoofdzakelijk in het financiële vlak (vergroting van het inkomen, beter inkomen dan uit het agrarische bedrijf). De meest genoemde argumenten voor voortzetting op dezelfde voet zijn:

- a. het gaat in deze omvang goed samen, we kunnen het werk nu goed aan;
- b. gevorderde leeftijd en/of minder goede gezondheid;
- c. uitbreiding vraagt te veel investeringen, is te riskant.

De uitbreidingsplannen gaan voornamelijk in de richting van huisjes en/of kampeerterrein, waarbij met name de grote vraag naar en behoefte aan deze vormen van verblijfsaccommodatie als argumenten worden aangevoerd. Bij realisering hiervan voorzien de betrokkenen echter nog wel moeilijkheden, voornamelijk van overheidszijde (belemmeringen door het opleggen van een agrarische bestemming). Daarentegen verwacht slechts een achtste der geënquêteerden met uitbreidingsplannen hierbij eventueel moeilijkheden van financiële aard.

Ongeveer twee derde der potentiële uitbreiders verwacht van hun toekomstplannen geen gevolgen voor het agrarische bedrijf. De argumenten, die hiervoor worden aangevoerd, duiden aan dat de voorgenomen uitbreidingen in het algemeen niet omvangrijk zullen zijn. Voor zover de uitbreidingsplannen wel gevolgen voor het landbouwbedrijf zullen hebben, wil men dit volledig afstoten of inkrimpen of aanpassen.

Ongeveer een zesde der geënquêteerden wil zich eventueel wel volledig op de exploitatie van verblijfsaccommodatie gaan toeleggen en het agrarische bedrijf geheel aan kant doen. Vooral de "potentiële uitbreiders" voelen hiervoor en met name degenen met plannen in de richting van een (groter) kampeerterrein. De animo hiervoor is relatief groot bij de geënquêteerden met een klein landbouwbedrijf (< 5 ha), doch het grootst bij hen met (vrijwel) uitsluitend veredelingsproductie. Tenslotte voelt men meer voor deze overgang naarmate het inkomen uit het toeristische nevenbedrijf een groter deel van het totale jaarinkomen uitmaakt en de houding van het bedrijfshoofd en van de vrouw des huizes over deze nevenactiviteiten gunstiger is.

De motiveringen van een eventuele overschakeling op recreatie als hoofdberoep zijn voornamelijk van financiële aard; 80% van deze 15 "potentiële omschakelaars" heeft dergelijke argumenten aangevoerd. Bij ongeveer een kwart van deze groep speelt (daarnaast) de steeds toenemende behoefte aan recreatie een rol.

De voornaamste reden, waarom men niet aan deze overgang denkt, is dat men zich met hart en ziel boer voelt. Dit argument alsmede financiële motieven (vergt te veel kapitaal, geeft geen goed jaarinkomen en brengt derhalve te grote risico's mee) worden vaker aangevoerd naarmate men jonger is. Ook de leeftijd, de minder goede gezondheid en het feit, dat het mannelijke bedrijfshoofd of zijn opvolger er niet voor voelt of er zich niet geschikt voor acht, is in dit verband menigmaal als argument aangevoerd.

Ingesteld zijn op gasten

Op slechts een achtste deel der geënquêteerde bedrijven is sprake van enige scholing of ervaring, die voor de exploitatie van het toeristische nevenbedrijf van nut kan zijn, en wel uitsluitend bij echtgenote of meewerkende dochter. De bereidheid om alsnog een cursus op het gebied van toerisme te volgen is op een zesde deel der geënquêteerde bedrijven aanwezig. Bij een meerderheid van deze groep zou echtgenote of dochter wel een dergelijke cursus willen volgen. Bij de "potentiële uitbreiders" is deze bereidheid in sterkere mate aanwezig.

Ruim 80% der geënquêteerden is lid van de plaatselijke V.V.V., een facet waaruit ook een zeker ingesteld zijn op gasten blijkt 1). Voor het overgrote deel van hen is het krijgen van gasten, o.a. door meer bekendheid van naam en adres via folders e.d., de reden van toetreding geweest.

De geënquêteerden met een toeristisch nevenbedrijf zijn derhalve in het algemeen wel op het toerisme ingesteld, indien het direct tastbare re-

1) Het percentage boeren met een toeristisch nevenbedrijf ligt in verband met de aard van het voor het onderzoek benutte adressenmateriaal iets lager (zie blz. 31 en opmerking op blz. 80).

sultaten voor henzelf kan opleveren (lidmaatschap V.V.V.). Dit is echter in beduidend mindere mate het geval, wanneer het erom gaat het hun gasten in alle opzichten zo goed mogelijk naar de zin te maken (scholing en ervaring). Wel is men van dit laatste meer doordrongen als men zich meer op de exploitatie van verblijfsaccommodatie wil gaan toeleggen.

Voornaamste facetten van de overgang van recreatie als nevenberoep op een agrarisch bedrijf naar recreatie als hoofdberoep

Door middel van een vraaggelbesprek met een vijftiental personen, die zich volledig op het recreatiebedrijf zijn gaan toeleggen en hun landbouwbedrijf geheel of grotendeels aan kant hebben gedaan, is een indruk van het hoe en waarom van deze overgang verkregen. Gezien het geringe aantal waarnemingen dienen de resultaten vooral te worden beschouwd als aanwijzingen van de richting, waarin deze ontwikkeling zich in de toekomst mogelijk zal kunnen voordoen.

Vrijwel al deze personen hadden oorspronkelijk een landbouwbedrijf van minder dan 7 ha. Bij de meesten is de overgang min of meer geleidelijk gegaan via de exploitatie van een toeristisch nevenbedrijf zonder in het algemeen de opzet van het landbouwbedrijf te wijzigen. Veelal hebben financiële motieven geleid tot de omschakeling, waarbij met name de steeds slechter wordende inkomsten uit de pluimveehouderij zijn genoemd.

De overschakeling naar het hoofdberoep recreatie heeft zich vrijwel steeds in het laatste decennium voltrokken, merendeels op een leeftijd beneden 45 jaar. Vrijwel alle 11 geënquêteerden, die eerst een toeristisch nevenbedrijf hebben gehad, hebben dit gedurende minstens 5 jaren geëxploiteerd, het merendeel zelfs gedurende minstens 10 jaren.

Bij al deze personen heeft het toeristische bedrijf zich zeer sterk ontwikkeld in de richting van huisjes en kampeerterrein, hetgeen een aanpassing aan de toenemende vraag naar deze vormen van verblijfsaccommodatie betekent. Vergeleken met de eerste opzet van het toeristische (neven)bedrijf is het aantal bedrijven met huisjes verdubbeld en dat met een kampeerterrein verdrievoudigd, terwijl in beide gevallen de gemiddelde omvang is verdubbeld. Ook uit de aanwezige voorzieningen op deze bedrijven blijkt dat men zich beter aan de hedendaagse eisen der recreanten heeft aangepast dan de agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf. Voorts organiseert men vaker iets voor de gasten, is vaker lid van de plaatselijke V.V.V. en heeft in meerdere mate scholing of ervaring op toeristisch gebied.

Het jaarinkomen uit recreatie bedraagt in alle gevallen meer dan de helft van het totale jaarinkomen, bij een derde van deze groep komt het inkomen geheel uit de recreatie. Ruim de helft vindt dit inkomen boven zijn verwachting, de rest ongeveer overeenkomstig eraan.

Over de investeringen is met behulp van de enquête geen goed beeld verkregen. Het is evenwel niet aan twijfel onderhevig, dat men, gezien de vele aanwezige voorzieningen op deze bedrijven, hierin een aanzienlijk bedrag zal moeten investeren om er een goed bestaan in te hebben, zelfs al exploiteert men reeds enige tijd een toeristisch nevenbedrijf.

Het mannelijke bedrijfshoofd heeft op deze bedrijven meestal een volledige of vrijwel volledige dagtaak, terwijl zijn echtgenote hem in het seizoen veelal bijstaat. Vrijwel allen vinden dat de voordelen van een derge-

lijk bedrijf de nadelen overtreffen. Met name is men van mening, dat recreatie als hoofdberoep financiële voordelen biedt (o.m. is genoemd: beter bestaan dan op het landbouwbedrijf). De meningen van echtgenote en overige gezinsleden hierover verschillen hiermee niet of nauwelijks.

Deze groep denkt over de combinatie van landbouw en recreatie op één bedrijf aanzienlijk minder gunstig dan de agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf. Vooral het in het gedrang komen van de landbouwwerkzaamheden, met name de verzorging en het melken van de koeien, is in dit verband genoemd. Velen van hen hebben dit waarschijnlijk in het verleden zelf ondervonden, doordat zij hun toeristisch nevenbedrijf geleidelijk hebben uitgebreid zonder de opzet van het landbouwbedrijf te wijzigen. Het gevolg is ongetwijfeld geweest dat deze nevenactiviteit steeds meer arbeid, tijden aandacht vroeg, hetgeen een steeds grotere invloed op de exploitatie van het landbouwbedrijf is gaan uitoefenen.

§ 3. Slotbeschouwing

In het voorgaande is een indruk verkregen van het voorkomen van recreatieve voorzieningen op landbouwbedrijven op de Veluwe alsmede van enkele ermee samenhangende verschijnselen. Mede aan de hand hiervan zal nader worden ingegaan op de in de probleemstelling neergelegde vragen (blz.29). Tevens zullen een aantal punten aan de orde worden gesteld, die mogelijk aanknopingspunten voor het beleid kunnen opleveren. Tenslotte zullen enkele opmerkingen betreffende de wenselijkheid van verder onderzoek worden gemaakt.

a. aard en omvang van het toeristische nevenbedrijf

Het toeristische nevenbedrijf op de agrarische bedrijven in het gebied van onderzoek komt voor in de vorm van huisjes, kampeerterrein, kamer-verhuur met of zonder pension en verhuur van bedrijfsgebouwen. Het merendeel van de bedrijven exploiteert slechts één van deze vormen; de exploitatie van een kampeerterrein komt het meest in combinatie met één of meer andere vormen voor. Verhuur van huisjes is de meest voorkomende vorm, gevolgd door kamerverhuur zonder pension en verhuur van bedrijfsgebouwen.

De omvang van het toeristische nevenbedrijf is beperkt, een meerderheid heeft minder dan 25 slaapplekken ter beschikking. Van alle slaapplekken in het gebied van onderzoek aanwezig in huisjes, kamphuizen en kampeerboerderijen alsmede op kampeerterreinen, wordt naar schatting 6% op de agrarische bedrijven met een toeristisch nevenbedrijf aangetroffen.

b. de betekenis van het toeristische nevenbedrijf als inkomstenbron op het landbouwbedrijf

Uit de globale gegevens betreffende het inkomen uit het verschaffen van verblijfsaccommodatie krijgt men de indruk dat deze nevenactiviteit op de agrarische bedrijven in het algemeen slechts van geringe betekenis is als inkomstenbron. Rekeninghoudend met de omvang van het agrarische bedrijf kan men zich zelfs afvragen, of op een aantal van deze bedrij-

ven de inkomsten uit landbouw en verblijfsaccommodatie te zamen wel een voldoende bestaansmogelijkheid bieden.

- c. de mogelijkheden voor combinatie van landbouw en recreatie op één bedrijf; de meest geschikte verhoudingen

Uit de resultaten van het onderzoek komt naar voren dat bij combinatie van landbouw en recreatie wel in de eerste plaats kan worden gedacht aan de verhuur van huisjes en bedrijfsgebouwen. Wil deze aanvullende inkomensbron van enige betekenis zijn, dan is evenwel een omvang van minstens 20 respectievelijk 65 à 70 slaapplekken noodzakelijk die minstens gedurende 6 à 8 weken geheel of vrijwel geheel bezet dient te zijn. De verhuur van kamers met pension biedt i.v.m. de relatief grote hoeveelheid arbeid minder mogelijkheden, hetgeen eveneens i.v.m. de financiële resultaten kan worden gezegd van de kamerverhuur zonder pension. De exploitatie van een kampeerterrein wordt als nevenactiviteit voor een agrariër pas interessant bij een omvang van 1 à 1,25 ha.

Een duidelijk beeld van de meest geschikte verhoudingen voor een combinatie van landbouw en recreatie op één bedrijf is uit het onderzoek niet te verkrijgen. Wel is duidelijk dat sommige vormen van verblijfsaccommodatie minder goed in een dergelijke combinatie passen en dat andere beter passende vormen in het algemeen van een zekere omvang dienen te zijn om als aanvullende inkomensbron van betekenis te zijn. In beide gevallen speelt de hoeveelheid arbeid, die beide bedrijfsonderdelen vergen, een belangrijke rol bij het zoeken naar de juiste verhouding. Bij de meer passende vormen zullen bovendien, gezien de ervaringen van de agrariërs die geleidelijk op recreatie als hoofdberoep zijn overgeschakeld, de mogelijke consequenties voor het landbouwbedrijf, o.a. door tijdelijk verlies van cultuurgrond, medebepalend zijn. Tenslotte kwam uit het onderzoek naar voren, dat varkenshouderij en toeristisch nevenbedrijf over het algemeen moeilijk te combineren zijn.

- d. de gevolgen van het toeristische nevenbedrijf voor het landbouwbedrijf, het gezin en de levenswijze

De gevolgen van de exploitatie van verblijfsaccommodatie voor het landbouwbedrijf, het gezin en de levenswijze blijken bij de bestaande omvang van het toeristische nevenbedrijf nogal mee te vallen. Het is echter zeer wel mogelijk, dat bij een grotere omvang, die o.a. gezien de huidige financiële resultaten in veel gevallen noodzakelijk moet worden geacht, wel conflicten in de bedrijfs- en gezinssfeer zullen optreden (meer arbeid, vrouw meer belast, minder bewegingsvrijheid in huis).

- e. de toekomstige ontwikkeling van recreatieve bedrijfsmogelijkheden op agrarische bedrijven

De toekomstige ontwikkeling van deze vorm van dienstverlening op de agrarische bedrijven hangt van verschillende factoren af. De toekomstplannen van de agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf wijzen op een uitbreiding van de verblijfsaccommodatie op deze bedrijven zonder dat dit een verandering in de combinatie landbouw en recreatie tot gevolg zal

hebben. De motieven, die hebben geleid tot stichting en tot uitbreiding van het toeristische nevenbedrijf lagen voornamelijk in het financiële vlak, waarbij nogal eens een vergelijking met de financiële resultaten van het landbouwbedrijf werd gemaakt. Het is dan ook niet uitgesloten dat in de toekomst thans bestaande combinaties het toeristische nevenbedrijf gaan uitbreiden en andere agrariërs met de exploitatie van verblijfsaccommodatie gaan beginnen, indien het inkomen uit het agrarische bedrijf achter zal blijven. Daarnaast is het, gezien de ontwikkeling in het verleden, niet onmogelijk dat door vestiging van buiten het gebied en van buiten, de agrarische bedrijfstak het aantal agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf in de toekomst - zij het in geringe mate - zal kunnen toenemen.

In welke mate bovengeschetste ontwikkelingen zullen plaatshebben, valt moeilijk te voorspellen. Dit zal behalve door de reeds genoemde ontwikkeling van het inkomen uit het agrarische bedrijf onder meer mede worden bepaald door:

1. de instelling ten aanzien van het verschaffen van verblijfsaccommodatie aan vakantiegangers, vooral van de vrouw des huizes, die hiermee blijkens de enquête het meest wordt belast;
2. de ligging in een recreatief aantrekkelijk gebied;
3. de ontwikkeling van het binnenlandse toerisme en de behoefte aan recreatie op dit soort bedrijven;
4. de bereidheid tot het doen van investeringen in het recreatieve bedrijfs-gedeelte.

Een uitbreiding van het aantal recreatiebedrijven (hoofdberoep) dat uit agrarische bedrijven ontstaat lijkt, gezien de reacties van de geënquêteerde agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf op een desbetreffende vraag, eveneens geenszins onmogelijk. Hierbij zullen de vier genoemde factoren, alsmede de toekomstige ontwikkeling van het agrarische inkomen van invloed zijn. Met name de bereidheid tot het doen van investeringen zal hierbij, gezien de omvang van de recreatieve voorzieningen op de tot deze groep behorende bedrijven, een zeer belangrijke factor zijn. Tenslotte kan over de instelling ten aanzien van de exploitatie van verblijfsaccommodatie in dit verband nog worden opgemerkt dat met name ook die van het bedrijfshoofd van betekenis is, gezien zijn blijkens de enquête belangrijke taak op de recreatiebedrijven, die als hoofdberoep worden ge-exploiteerd.

Vervolgens kan worden opgemerkt dat ook de Wet inzake de hygiëne op de kampeerterreinen op deze ontwikkelingen van invloed zal zijn. De normen ten aanzien van de verschillende voorzieningen, die op basis van deze wet zullen worden gehanteerd, zullen zeer waarschijnlijk verhogend werken op de investeringen. Dit zal tevens het geval zijn als gevolg van de hogere eisen, die van de zijde der recreanten aan de toeristische accommodatie zullen worden gesteld.

Over de instelling ten aanzien van de exploitatie van verblijfsaccommodatie die bij de huidige omvang van het toeristische nevenbedrijf in het algemeen positief blijkt te zijn, kan men zich afvragen of dit bij een uitbreiding van deze omvang nog het geval zal zijn. Het is immers niet ondenkbaar, dat met name de vrouwelijke gezinsleden door de daarmee ge-

paard gaande grotere belasting een mogelijke uitbreiding minder positief zullen waarderen.

Uit de antwoorden van de geënuquêteerden krijgt men de indruk, dat er wel een zekere behoefte aan recreatie op de agrarische bedrijven van de zijde der vakantiegangers bestaat. Vele geënuquêteerden hebben nl. regelmatig terugkerende gasten. Volgens streekkenmers zijn het vooral de mensen met de smallere beurs, die op dit soort bedrijven hun vakantie doorbrengen. Het stijgende welvaartspeil kan de huidige gasten op dit soort bedrijven uit laatstgenoemde categorie in de toekomst naar een andere, duurdere vakantiebestemming doen omschakelen. Hiertegenover staat evenwel dat nog steeds een niet gering percentage van de Nederlandse bevolking niet met vakantie gaat, vooral van de categorie met de smallere beurs. Een algehele toeneming van het welvaartspeil zou ook vele van deze mensen ertoe kunnen doen besluiten met vakantie te gaan. Het is daarbij geenszins ondenkbaar, dat, gezien de huidige situatie, een deel van deze "nieuwe" recreanten de voorkeur zal geven aan een verblijf op een agrarisch bedrijf.

In dit verband is ook de vraag van belang, of het doorbrengen van vakantie op boerderijen ook voor financieel draagkrachtiger groepen aantrekkelijker kan worden gemaakt. Om dit eventueel te bereiken zal de accommodatie waarschijnlijk verbeterd moeten worden, hetgeen de investeringen niet onaanzienlijk zal verhogen.

f. de planologische aspecten en de consequentie voor het planologische beleid

De onder e geschetste ontwikkelingen zullen ongetwijfeld planologische aspecten hebben. In het verleden is blijkens de enquête reeds sprake geweest van een ontwikkeling in de richting van huisjes en kampeerterrein. Gezien de toenemende vraag naar deze vormen van de zijde der vakantiegangers zal een eventuele uitbreiding van verblijfsaccommodatie op agrarische bedrijven in de toekomst eveneens in deze richting gaan. Dit zal, vooral wanneer genoemde vormen een omvang krijgen, die voor het bereiken van een welkome aanvulling van het inkomen van de desbetreffende agrariër nodig is, een toeneming van niet-agrarische bebouwing in het buitengebied met zich meebrengen. Een dergelijke mogelijke ontwikkeling zal dan ook sterk afhankelijk zijn van maatregelen op het gebied van de ruimtelijke ordening van het buitengebied. Diverse geënuquêteerden, die hun toeristische nevenbedrijf in de toekomst wel zouden willen uitbreiden, hebben gewag gemaakt van (mogelijke) belemmeringen van deze aard.

Zonder een standpunt in te nemen met betrekking tot de consequenties, die de toekomstige ontwikkeling van de verblijfsaccommodatie op agrarische bedrijven zullen kunnen hebben voor het planologische beleid, kan worden gewezen op bepaalde andere aspecten van de combinatie landbouw en recreatie op één bedrijf. In dit verband zou men kunnen denken aan de sociale betekenis van een dergelijke combinatie. Voor een aantal agrariërs kan het toeristische nevenbedrijf de bestaanszekerheid doen toenemen. Wil men dergelijke bedrijven niet bij voorbaat de mogelijkheid tot het stichten van een toeristisch nevenbedrijf of tot uitbreiding van de reeds bestaande verblijfsaccommodatie (eventueel tot hoofdbedrijf) ont-

nemen dan dient men hiermee bij het opleggen van bestemmingen rekening te houden. Hierbij zou in de eerste plaats gedacht kunnen worden aan die gebieden, waar reeds een zekere aanzet van verblijfsaccommodatie op agrarische bedrijven aanwezig is of waar een dergelijke nevenactiviteit de bestaanszekerheid van de agrarische bedrijven zou kunnen vergroten.

Behalve op deze kant van de sociale betekenis van de combinatie landbouw en recreatie op één bedrijf kan bovendien worden gewezen op het feit dat genoemde combinatie de mogelijkheden vooral voor de mensen met smallere beurs om (ook) met vakantie te gaan kan vergroten. Voorts kan een eventuele uitbreiding van de verblijfsaccommodatie een toeneming van de algehele werkgelegenheid in het gebied tot gevolg hebben (middenstand, bouwvak, verkeer). Tenslotte kan men zich afvragen of uitbreiding van recreatieve verblijfsmogelijkheden minder storend voor het landschap zullen zijn, wanneer dit op relatief kleine schaal verspreid over het gehele gebied tot stand komt dan op grote schaal op bepaalde punten.

Naast een planologische begeleiding van een ontwikkeling van verblijfsaccommodatie op agrarische bedrijven, die o.m. gezien de toekomstplannen der geënuquêteerden en soortgelijke tendenties in buitenland (Duitsland, Oostenrijk) en binnenland (in 1970 heeft de Streek V.V.V. voor de Achterhoek een dertigtal agrariërs in dat gebied bereid gevonden om vakantie-gangers op of bij de boerderij onderdak te verschaffen) tot de mogelijkheden behoort, is een begeleiding op andere punten nuttig, zo niet noodzakelijk. In de eerste plaats zou hierbij kunnen worden gedacht aan een stimulering van de uitbreiding van scholing op toeristisch gebied, die thans op deze bedrijven niet van veel betekenis is, doch in de toekomst mede door de te verwachten hogere eisen van de zijde der recreanten noodzakelijk zal zijn.

Men kan zich afvragen, of hier geen taak voor de plaatselijke V.V.V.'s in samenwerking met de afdelingen van landbouworganisaties is weggelegd. Voorts lijkt voorlichting over de consequenties van verblijfsaccommodatie in een economisch verantwoorde omvang, zowel voor het bedrijf als voor het gezin, wenselijk. Hierbij zouden niet alleen de technische en economische aspecten, maar ook de sociale, met name de consequenties voor het gezin, zorgvuldig moeten worden bekeken. De economisch-sociale voorlichting zou hierbij dan ook ingeschakeld moeten kunnen worden. Mede gezien de zeker in de toekomst te verwachten grotere investeringen voor het toeristische nevenbedrijf is een zorgvuldige bestudering van de diverse mogelijkheden, ook binnen het agrarische bedrijf, alvorens tot stichting of uitbreiding van een toeristisch nevenbedrijf - of tot exploitatie als hoofdberoep - over te gaan ten zeerste gewenst.

Het uitgevoerde onderzoek had, als eerste oriëntering, niet de bedoeling een volledig beeld te verschaffen van de combinatie van landbouwbedrijf met toeristisch nevenbedrijf. Er is hierbij namelijk uitsluitend uitgegaan van de situatie, meningen en ervaringen bij de agrariërs, die een dergelijke combinatie exploiteren. Ter verdere completering van het beeld lijkt dan ook een onderzoek onder agrariërs in het gebied, die geen ver-

blijfsaccommodatie exploiteren op zijn plaats. Hierbij zou o.m. naar hun motieven om hiertoe niet over te gaan kunnen worden gevraagd. Hierdoor zal tevens een beter inzicht in de toekomstige ontwikkeling van het aantal agrarische bedrijven met een toeristisch nevenbedrijf kunnen worden verkregen. Laatstgenoemde ontwikkeling benevens de toekomstige ontwikkeling van de verblijfsaccommodatie op reeds bestaande combinaties zou tenslotte beter benaderd kunnen worden aan de hand van een onderzoek naar de ervaringen en wensen van de recreanten, die hun vakantie op landbouwbedrijven doorbrengen.

In de omvang, waarin het toeristische nevenbedrijf voorkomt, is deze nevenactiviteit op de agrarische bedrijven in het algemeen een inkomstenbron van geringe betekenis. Wil men dit inkomen vergroten, dan is een uitbreiding van deze omvang noodzakelijk. Mede gezien de in de toekomst aan de verblijfsaccommodatie te stellen eisen, zal een dergelijke uitbreiding ongetwijfeld hogere investeringen met zich meebrengen. Hierbij kan men zich afvragen of een dergelijke investering in het toeristische nevenbedrijf dan wel in het agrarische bedrijf zou moeten worden aangewend. Bovendien brengt een vergroting van de omvang van het toeristische nevenbedrijf, gezien de ervaringen van de agrariërs die via een geleidelijke uitbreiding van de verblijfsaccommodatie zijn overgeschakeld op recreatie als hoofdberoep, problemen van arbeidsorganisatorische aard op het agrarische bedrijf met zich mee. Een nader onderzoek naar de bedrijfs-economische en arbeidsorganisatorische aspecten van de combinatie landbouw en recreatie op één bedrijf lijkt dan ook, mede met het oog op de noodzakelijke uitbreiding van het toeristische nevenbedrijf, wenselijk.

HOOFDSTUK I

Motivering en opzet van het onderzoek

In de eerste paragraaf wordt de probleemstelling behandeld en het onderzoek gemotiveerd. Paragraaf 2 geeft een nadere omschrijving van het doel en de opzet van het onderzoek. In paragraaf 3 wordt ingegaan op de verzameling van de gegevens terwijl in de slotparagraaf een globale indeling van het rapport is vermeld.

§ 1. Probleemstelling en motivering van het onderzoek

Veel agrariërs oefenen, al dan niet uit noodzaak, een nevenberoep uit. In bepaalde gebieden, zoals de Veluwe, heeft een aantal van hen dit gevonden in de recreatieve sector. De toenemende behoefte bij de agrariërs om het inkomen te vergroten en de toenemende vraag naar recreatieve mogelijkheden hebben deze ontwikkeling op de agrarische bedrijven in de hand gewerkt. Hierdoor vragen overheid en bedrijfsleven zich onder meer af:

- a. op welke wijzen worden op de agrarische bedrijven mogelijkheden geboden om er de vakantie door te brengen en in welke omvang ?
- b. welke betekenis heeft dit toeristische nevenbedrijf 1) als inkomstenbron op het landbouwbedrijf ?
- c. welke mogelijkheden zijn er voor de combinatie van landbouw en recreatie op één bedrijf; welke verhoudingen zijn het meest geschikt voor deze combinatie ?
- d. welke gevolgen heeft het verschaffen van verblijfsaccommodatie aan vakantiegangers voor het landbouwbedrijf, het gezin, de levenswijze ?
- e. is er in de toekomst een uitbreiding van deze vorm van dienstverlening op de agrarische bedrijven te verwachten ?
- f. welke planologische aspecten doen zich hierbij voor en welke consequenties kan dit hebben voor het planologische beleid ?

Voor het beantwoorden van deze en andere relevante vragen zijn uitvoerige gegevens nodig en dient men te beschikken over een uitgebreide en gevarieerde informatie over en kennis van de situatie en de te verwachten ontwikkelingen. Voor het verkrijgen hiervan is diepgaand, maar ook tijdrovend, onderzoek op een breed terrein noodzakelijk. Het uitgevoerde, beperkte onderzoek verschaft een eerste oriëntering in de problemen bij het voorkomen van landbouw en recreatie op één bedrijf.

- 1) Andere in dit rapport gebezigde benamingen voor hetzelfde begrip zijn: landbouw en recreatie op één bedrijf, de exploitatie of het verschaffen van verblijfsaccommodatie, het recreatieve bedrijfsgedeelte, het bieden van recreatieve verblijfsmogelijkheden als nevenberoep, recreatie als nevenberoep of nevenbedrijf, recreatief nevenbedrijf.

§ 2. Doel en opzet van het onderzoek

Dit onderzoek heeft tot doel een indruk te geven van:

- a. aard en omvang van het toeristische nevenbedrijf en van de bijbehorende voorzieningen, bezettingsgraad, te verrichten arbeid, aard van de arbeidsbezetting, inkomen uit recreatie, enz.;
- b. de wijze waarop agrariërs gekomen zijn tot het verschaffen van verblijfsaccommodatie;
- c. de ervaringen met de exploitatie van landbouw en verblijfsaccommodatie op één bedrijf en de invloed die dit nevenbedrijf heeft op het landbouwbedrijf en het gezinsleven;
- d. de ontwikkeling van het toeristische nevenbedrijf in het verleden en de motieven bij verandering van opzet;
- e. de plannen voor de toekomst en de motieven hiervoor.

De resultaten hiervan kunnen een aanknopingspunt vormen voor een beter inzicht in de consequenties van een combinatie van landbouw en recreatieve voorzieningen op één bedrijf. Tevens is het mogelijk een indruk te geven van de ontwikkelingen op dit gebied en van de toekomstige mogelijkheden van deze combinatie, meer in het bijzonder van omvang en vorm van het toeristische nevenbedrijf en de verhouding tot het landbouwgedeelte van het bedrijf.

Als gebied van onderzoek is de Veluwe gekozen, aangezien dit een vandoord voor toeristen aantrekkelijk gebied is, waar de combinatie van landbouw en recreatie op één bedrijf in voldoende mate voorkomt. Aanvankelijk lag het in de bedoeling om een aantal case-studies aan het onderzoek te wijden. Op verzoek van de Gelderse Provinciale Landbouwkundige Dienst, die het Landbouw-Economisch Instituut heeft gevraagd om een dergelijk onderzoek op de Veluwe in te stellen, is evenwel besloten tot een enquête onder de agrariërs in dat gebied, die het beschikbaar stellen van verblijfsaccommodatie aan vakantiegangers als nevenberoep uitoefenen. Voor de uitvoering van deze enquête is een vragenlijst opgesteld, die door een door de P.L.D. ingestelde begeleidingscommissie is getoetst en als bijlage 1 in dit rapport is opgenomen.

Het onderzoek heeft, zoals in § 1 is uiteengezet, derhalve een beperkt karakter. Deze beperking komt tot uiting in:

- a. de keuze van het gebied
De gemeenten Wageningen, Renkum, Arnhem, Rozendaal en Rheden zijn op advies van de begeleidingscommissie niet bij het onderzoek betrokken, aangezien een uitbreiding van recreatiebedrijven in dit gebied door streek- en bestemmingsplannen niet tot de mogelijkheden behoort;
- b. het aantal geënuquêteerden en de aard van hun bedrijf
Uit gegevens van de Recreatiegemeenschap Veluwe, aangevuld met schriftelijke opgaven van een aantal plaatselijke V.V.V.'s, werden namen en adressen verkregen van agrariërs, die ook in de recreatieve sector belangen hebben. Bij de districts bureauhouders van de Stichting tot uitvoering van landbouwmaatregelen werd geverifieerd, of zij een agrarisch hoofdberoep hadden, waarna 120 van hen overbleven om te worden geënuquêteerd.

Op deze wijze werden zeker niet alle bedrijfshoofden met een toeristisch nevenbedrijf op de Veluwe bij dit onderzoek betrokken, waardoor het niet uitgesloten is, dat een iets te gunstig beeld van deze nevenactiviteiten werd verkregen. Men zal, naarmate het nevenbedrijf omvangrijker is, meer geneigd zijn zich bij een V.V.V. aan te sluiten. Daardoor kan immers getracht worden de aanwezige accommodatie zoveel en zo lang mogelijk bezet te krijgen;

c. de onderzochte aspecten

Het onderzoek is beperkt tot de verschaffers van verblijfsaccommodatie, doch het onderzoek geeft onder meer geen informatie over de vraag, wat de recreant beweegt om zijn vakantie op een landbouwbedrijf door te brengen. Wel zijn aan de geënuquêteerden enkele vragen gesteld, die een indruk kunnen verschaffen van herkomst en type van deze vakantiegeers. Beide aspecten kunnen voor de toekomstige ontwikkeling van de combinatie van landbouw en recreatie op één bedrijf van betekenis zijn. Hetzelfde kan gezegd worden over de vraag, welke motieven de overige agrariërs in dit gebied ervan weerhouden hebben om verblijfsaccommodatie aan vakantiegeers beschikbaar te stellen. Ook hierop is in dit onderzoek niet ingegaan;

d. de aard van de informatie

Door de onder c genoemde beperking is geen diepgaande analyse van de factoren, die de ontwikkeling hebben beïnvloed en van de verschillende mogelijke samenhangen hierbij, gemaakt. Dit neemt echter niet weg, dat in een aantal gevallen wel bepaalde relaties naar voren komen.

Tenslotte dient erop te worden gewezen, dat in sommige gevallen het aantal waarnemingen klein is. Nu de desbetreffende gegevens toch ter informatie zijn opgenomen, is voorzichtigheid geboden bij de interpretatie van bepaalde onderzoekresultaten.

§ 3. Verzameling van de gegevens

Allereerst zij erop gewezen, dat de verzamelde gegevens betrekking hebben op die agrariërs in het gebied van onderzoek, die tevens, in welke vorm dan ook, verblijfsaccommodatie verschaffen, doch minstens de helft van hun arbeidstijd aan het landbouwbedrijf besteden. Het is derhalve heel goed mogelijk dat het inkomen van sommige geënuquêteerden voor meer dan de helft uit het toeristische nevenbedrijf komt.

De voor de enquête in aanmerking komende bedrijven zijn - zoals in § 2 vermeld - verkregen uit gegevens van de Recreatiegemeenschap Veluwe en van plaatselijke V.V.V.'s. Het aantal landbouwbedrijven met een toeristisch nevenbedrijf op de Veluwe ligt ongetwijfeld hoger dan de 120, die bij dit onderzoek zijn betrokken. Een vijftal V.V.V.'s van kleinere plaatsen heeft namelijk geen opgave toegezonden, terwijl een gering aantal andere V.V.V.'s uitsluitend hun leden, die voor het onderzoek in aanmerking kwamen, heeft opgegeven, doch niet de overige agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf in hun werkgebied.

Er werd geënuquëteerd in februari 1968. De in aanmerking komende agrariërs in de gemeenten Wageningen, Renkum, Arnhem, Rozendaal en Rheden zijn om de in § 2 vermelde redenen niet bezocht. Het uiteindelijke resultaat is geweest, dat de gegevens van 95 agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf konden worden verwerkt. De voornaamste redenen voor het niet in aanmerking komen van een aantal oorspronkelijk te enquëteren personen zijn geweest het inmiddels niet meer exploiteren van een toeristisch nevenbedrijf en het inmiddels exploiteren van het toeristische bedrijf als hoofdberoep (het bedrijfshoofd besteedt er meer dan de helft van zijn arbeidstijd aan). Bovendien is een achttal personen reeds bezocht tijdens een proefenquëte, die bedoeld was als toetsing van de vragenlijst. Aan de hand van de hierbij opgedane ervaringen is de definitieve vragenlijst opgesteld. Als gevolg hiervan is het totaalaantal waarnemingen niet steeds gelijk, in sommige gevallen konden gegevens uit de proefenquëte worden opgenomen. Op een kaart (bijlage 15) zijn het aantal geënuquëteerden per gemeente en de ligging van hun bedrijven in die gemeente weergegeven.

Naast deze enquëte werd een aantal personen (15) bezocht, dat vroeger als agrariër een toeristisch nevenbedrijf exploiteerde, doch zich nu volledig of grotendeels op de recreatie heeft toegelegd. Met behulp van een beperkte vragenlijst (bijlage 3) zijn gegevens over dit overgangsproces verzameld. Het onderzoek is afgerond met interviews met een aantal streekkenners, ten einde ook op deze wijze een indruk van de invloed van het gecombineerde landbouw- en recreatiebedrijf op de naaste omgeving te verkrijgen. Als streekkenners werden aangezocht bestuursleden van V.V.V.'s, van verenigingen van plaatselijk belang en van regionale afdelingen van landbouworganisaties, plaatselijke functionarissen van de Rijks-politie, districtsbureauhouders van de STULM en rayonassistenten van de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst.

§ 4. Indeling van het rapport

Na de beschrijving van de probleemstelling en de motivering, opzet en uitvoering van het onderzoek in hoofdstuk I volgt in hoofdstuk II een globale beschrijving van de vormen van verblijfsaccommodatie, zoals die door de agrariërs op de Veluwe als nevenbedrijf worden geëxploiteerd, alsmede van de plaats, die deze bedrijven in de gehele agrarische en de gehele toeristische structuur van dit gebied innemen.

Hoofdstuk III geeft de informatie over het ontstaan en de ontwikkeling van het toeristische nevenbedrijf, over de manier waarop men tot het bieden van recreatieve verblijfsmogelijkheden aan vakantiegangers is gekomen, en over de motieven voor eventuele veranderingen in de oorspronkelijke opzet. Daarna wordt in hoofdstuk IV meer gedetailleerd ingegaan op de huidige omvang voor de verschillende vormen van bedrijfsaccommodatie op de landbouwbedrijven. Hierbij wordt tevens aandacht besteed aan de outillage en de diverse voorzieningen ten behoeve van de gasten.

De arbeidsbezetting, de aard van de werkzaamheden en de hoeveelheid arbeid, besteed aan het toeristische nevenbedrijf, komen in hoofdstuk V aan de orde. Hierin wordt vervolgens een inzicht gegeven in de investe-

ringen, gedaan voor het toeristische nevenbedrijf. Na behandeling van de bezettingsgraad van de aanwezige accommodatie en de duur van het seizoen, worden het inkomen uit de recreatiesector en de meningen van de geënquêteerden hierover besproken.

Hoofdstuk VI gaat in op de invloed van het toeristische nevenbedrijf op de exploitatie van het landbouwbedrijf en omgekeerd. Tevens wordt een overzicht gegeven van de meningen van de geënquêteerden en hun gezinsleden over de voor- en nadelen van het verschaffen van verblijfsaccommodatie op het landbouwbedrijf, alsmede van hun ervaringen met de combinatie van landbouw en recreatie op één bedrijf.

In hoofdstuk VII wordt aandacht besteed aan de toekomstplannen, die geënquêteerden met het toeristische nevenbedrijf hebben, en aan de factoren, die hierop - mede gezien de ontwikkeling in het verleden - van invloed kunnen zijn. Na het geven van een indruk van de instelling van de geënquêteerden en hun gezinsleden met betrekking tot het recreatieve bedrijfsgedeelte wordt ingegaan op de belangrijkste facetten van de overgang van het bieden van recreatieve verblijfsmogelijkheden op een agrarisch bedrijf als nevenberoep naar het houden van vakantiegangers als hoofdberoep.

HOOFDSTUK II

Het toeristische nevenbedrijf

Dit hoofdstuk begint met een overzicht van de verblijfsaccommodatie op agrarische bedrijven. Vervolgens wordt nagegaan of er verschillen bestaan tussen deze toeristische nevenbedrijven van agrariërs en de op de Veluwe aanwezige toeristische voorzieningen in hun geheel. Tot slot geven enige kenmerken een indruk van de mate, waarin de bij de enquête betrokken bedrijven afwijken van de andere agrarische bedrijven in dit gebied.

§ 1. Huidige vorm en omvang van het toeristische nevenbedrijf

De landbouwers kunnen op verschillende manieren in het kader van het recreatieve nevenbedrijf hun inkomen vergroten. Mogelijkheden zijn het verhuren van huisjes, van een deel van de woning (met of zonder pension), van een deel van de bedrijfsgebouwen en van staanplaatsen voor tenten en/of caravans (kampeerterrein). Deze vormen van toeristisch nevenbedrijf komen bij de geënuquêteerde agrariërs zowel enkelvoudig als in combinatie voor. (Zie tabel 1, blz. 35)

Ongeveer 2/3 van de geënuquêteerden exploiteerde slechts één vorm van recreatieve voorzieningen op zijn landbouwbedrijf. Het veelvuldigst kwamen hierbij de verhuur van kamers zonder pension en van huisjes voor. Naar aantal slaapplaatsen bestonden er duidelijke verschillen, met kamers zonder pension en kampeerterrein als uitersten.

In het algemeen beschikten de bedrijven met een combinatie van twee of meer vormen van verblijfsaccommodatie over een groter aantal slaapplaatsen dan de eerstgenoemde bedrijven. Uit de verscheidenheid van combinaties kwam die van kamers zonder pension met huisjes als grootste naar voren.

Bij samenvoeging van de bedrijven met een enkelvoudige en een gecombineerde vorm van recreatieve verblijfsmogelijkheden ontstond het volgende beeld van de 95 bedrijven:

- 40 met huisjes, waarvan 23 in combinatie met één of meer andere vormen;
- 35 met kamerverhuur zonder pension, waarvan 15 in combinatie met één of meer andere vormen;
- 26 met verhuur van bedrijfsgebouwen, waarvan 16 in combinatie met één of meer andere vormen;
- 19 met een kampeerterrein, waarvan 15 in combinatie met één of meer andere vormen;
- 15 met kamerverhuur met pension, waarvan 3 in combinatie met één

andere vorm.

Tabel 1. Vorm en omvang van de toeristische nevenbedrijven

Vorm	Aantal bedrijven in de enquête					
	naar aantal slaappleaatsen					totaal
	< 10	10-24	25-49	50-99	≥ 100	
Kamers met pension	5	7	-	-	-	12
Kamers zonder pension	20	-	-	-	-	20
Bedrijfsgebouwen	-	-	7	3	-	10
Huisjes	9	7	1	-	-	17
Kampeerterein	-	-	-	1	3	4
Enkelvoudige vormen	34	14	8	4	3	63
Huisjes + kamers met pens.	-	1	-	-	-	1
Huisjes + kamers zond.pens.	1	7	1	-	-	9
Huisjes + bedrijfsgebouwen	-	-	-	2	-	2
Huisjes + kampeerterein	-	-	-	3	2	5
Huisjes + kamers zond. pens. + bedrijfsgebouwen	-	-	-	-	1	1
Huisjes + bedrijfsgebouwen + kampeerterein	-	-	-	-	3	3
Huisjes + kamers zond.pens. + bedrijfsgebouwen + kampeer- terrein	-	-	-	-	2	2
Bedrijfsgebouwen + kamers met pension	-	-	-	1	-	1 1)
Bedrijfsgebouwen + kamers zond.pension	-	-	2	1	-	3
Bedrijfsgebouwen + kam- peerterein	-	-	1	-	3	4
Kamers met pension + kampeerterein	-	-	-	-	1	1
Alle vormen	aantal	35	22	12	15	95
	in %	37	23	13	11	100

1) Dit bedrijf heeft ook in de bedrijfsgebouwen uitsluitend pensiongasten.

Het verhuren van één of meer huisjes was de meest voorkomende vorm van toeristisch nevenbedrijf in de agrarische sector, daarna volgden de kamerverhuur zonder pension en de verhuur van bedrijfsgebouwen. Kamerverhuur met pension vraagt veel arbeid en kwam daarom vrijwel niet in combinatie voor, de exploitatie van een kampeerterrein daarentegen het meest en vrijwel steeds met huisjes en/of verhuur van bedrijfsgebouwen.

Van de geënquêteerden exploiteerde 60% een toeristisch bedrijf van geringe omvang (< 25 slaapplekken); bij ruim een derde bleef de ca-

paciteit van het nevenbedrijf zelfs beperkt tot minder dan 10 slaappleatsen. Tot laatstgenoemde groep behoorden alle bedrijven met uitsluitend kamerverhuur zonder pension en meer dan de helft van de bedrijven met uitsluitend huisjes. Tenslotte exploiteerden op één na alle 15 geënquêteerden met een toeristisch nevenbedrijf van 100 of meer slaappleatsen een kampeerterrein al dan niet gecombineerd met huisjes en/of verhuur van bedrijfsgebouwen.

Met behulp van gegevens over de gehele toeristische accommodatie, die in 1964 door de Recreatiegemeenschap Veluwe zijn verzameld, is een globale indruk te geven van de plaats, die de bij ons onderzoek betrokken bedrijven hierin innemen. Het verhuren van kamers met en zonder pension blijft hierbij buiten beschouwing bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal. Wel is het mogelijk een vergelijking naar toeristisch hoofd- en nevenbedrijf te maken van de overige vormen van verblijfsaccommodatie.

Tabel 2. Gehele verblijfsaccommodatie naar exploitatievorm

Vorm	Percentage bedrijven				Gemiddeld aantal slaappleatsen per bedrijf			
	in to- taal	geëxpl. als hoofd- bedr.	als neven- bedr.	uit en- quête	in to- taal	geëxpl. als hoofd- bedr.	als neven- bedr.	en- quête
Huisjes	62	35	70	43	25	88	15	11
Bedrijfsgebouwen	4	-	6	22	45	-	45	44
Kampeerterrein	12	12	12	8	214	322	180	232
Huisjes								
+ bedrijfsgebouwen	2	2	2	5	87	90	87	105
+ kampeerterrein	16	49	5	8	350	415	168	123
+ beide	2	2	2	8	398	1 150	145	188
Bedrijfsgebouwen								
+ kampeerterrein	2	0	3	6	107	114	107	150
Alle vormen	100	100	100	100	110	295	64	72

Naar schatting wordt 6% van de $\pm 74\ 000$ slaappleatsen in het gebied van onderzoek aanwezig in huisjes, kamphuizen en kampeerboerderijen alsmede op kampeerterreinen aangetroffen op agrarische bedrijven. Bij deze schatting is rekening gehouden met het verschil in jaar van telling en met het, waarschijnlijk, iets te gunstige beeld, dat de bedrijven van de combinatie landbouw en recreatie in de enquête gaven (§ 2 van hoofdstuk I).

De verblijfsaccommodatie op de landbouwbedrijven was gemiddeld kleiner dan die op alle bedrijven met toeristische verblijfsmogelijkheden, doch verschilde in omvang nauwelijks van die op de overige bedrijven, waarop recreatie als nevenbedrijf voorkwam. Wel kwamen er in deze laatste groep relatief meer bedrijven van geringe omvang voor. De toeristische bedrijven, die als hoofdbedrijf worden geëxploiteerd, waren qua

omvang van de toeristische accommodatie gemiddeld ruim viermaal zo groot als de overige.

Met het verhuren van huisjes hielden de agrariërs zich naar verhouding minder bezig dan de niet-agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf, met de verhuur van agrarische bedrijfsgebouwen daarentegen uiteraard meer. Op de toeristische nevenbedrijven, zowel bij de agrariërs als bij de anderen, werden in mindere mate recreatieve voorzieningen gecombineerd aangetroffen dan op de toeristische hoofdbedrijven. Bovendien was men op laatstgenoemde groep bedrijven duidelijk meer meegegaan met de algemene ontwikkeling van de recreatie. De exploitatievorm huisjeskampeerterrein kwam op bijna de helft van deze bedrijven voor.

§ 2. Kenmerken van agrarische bedrijven met een toeristisch nevenbedrijf

In deze paragraaf zal worden nagegaan in hoeverre de geënuquêteerde bedrijven afwijken van de overige agrarische bedrijven, waarvan het bedrijfshoofd ten minste 50% van zijn arbeidstijd aan het landbouwbedrijf besteedt. Daartoe is een vergelijking gemaakt met een steekproef van 1 op 50 van alle tijdens de metelling 1967 in het gebied van onderzoek geregistreerde bedrijven, waarvan het bedrijfshoofd als zijn hoofdberoep dat van agrariër had opgegeven. In bijlage 4 zijn de meest opvallende aspecten samengevat, waaruit als indruk is verkregen:

- a. het toeristische nevenbedrijf komt vooral voor op de landbouwbedrijven met een geringe produktieomvang (< 600 bewerkingseenheden); het bedrijfsareaal blijkt niet van doorslaggevende betekenis te zijn, behalve op de westelijke Veluwe 1), waar verblijfsaccommodatie relatief weinig voorkomt op de kleinste landbouwbedrijven (< 5 ha); voorts komt een toeristisch nevenbedrijf meer voor op de minder intensieve bedrijven, met name op de westelijke Veluwe;
- b. in het algemeen beoefenen de geënuquêteerden de rundveehouderij minder intensief dan de overige agrariërs; bovendien komt recreatie als nevenberoep relatief veel voor op bedrijven zonder rundvee, behalve op de noordwestelijke Veluwe 2);
- c. varkenshouderij en recreatie op één bedrijf blijken een minder voorkomende combinatie te zijn, in tegenstelling tot pluimveehouderij; op bedrijven, waar pluimveehouderij een relatief grote bedrijfstak is, wordt naar verhouding vaak verblijfsaccommodatie aangetroffen, waarbij geen regionale verschillen kunnen worden geconstateerd;
- d. naar leeftijd is er weinig verschil tussen de geënuquêteerden en de overige agrariërs; op de westelijke Veluwe is eerstgenoemde groep gemiddeld wat ouder, op de oostelijke Veluwe 3) wat jonger.

1) De gemeenten Scherpenzeel, Barneveld en Ede.

2) De gemeenten Hoevelaken, Nijkerk, Putten, Ermelo, Harderwijk, Doornspijk, Elburg en Oldebroek.

3) De gemeenten Hattem, Heerde, Epe, Apeldoorn, Voorst en Brummen.

Het onder c vermelde veelvuldige voorkomen van verblijfsaccommodatie op bedrijven met een belangrijke pluimveehouderij is mogelijk mede een gevolg van de minder goede resultaten van deze bedrijfstak in de laatste jaren. Een zekere bevestiging hiervan kan worden gevonden in de antwoorden op de vraag waarom de geënquêteerden met een toeristisch nevenbedrijf zijn begonnen (hoofdstuk III).

Uit meer gedetailleerde gegevens over de leeftijd bleek tenslotte dat relatief weinig agrariërs jonger dan 35 jaar een recreatief nevenbedrijf hadden, terwijl dit bij de groep van 35-44 jaar naar verhouding vrij vaak voorkwam. Dit zou erop kunnen wijzen, dat men met een toeristisch nevenbedrijf begint nadat men een aantal jaren boer is geweest en tot de conclusie is gekomen, dat men alleen uit dat landbouwbedrijf geen voldoende inkomen kan halen. Van de 73 geënquêteerden, die zelf met een toeristisch nevenbedrijf zijn gestart, was namelijk ongeveer 20% gelijk met de overneming van het landbouwbedrijf hiermee begonnen en ongeveer 40% tien jaar of korter daarna.

HOOFDSTUK III

Ontwikkeling in vorm en omvang van het toeristische nevenbedrijf

In paragraaf 1 van dit hoofdstuk worden het ontstaan van het toeristische nevenbedrijf en de antwoorden op de vraag, waarom men ertoe is overgegaan, besproken. Vervolgens geeft paragraaf 2 een vergelijking tussen de huidige opzet en omvang van het toeristische nevenbedrijf en de oorspronkelijke. Hierbij worden tevens de motieven behandeld die ten grondslag lagen aan het aanbrengen van veranderingen in de oorspronkelijke opzet. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de ontwikkeling van de omvang van een tweetal vormen van verblijfsaccommodatie op de bedrijven uit deze enquête.

§ 1. Het ontstaan van het toeristische nevenbedrijf

Na de Tweede Wereldoorlog heeft de recreatie een grote vlucht genomen. Ook een groot deel van de geënquêteerden is in die periode met het bieden van verblijfsmogelijkheden aan vakantiegangers op hun bedrijf begonnen.

Tabel 3. Periode waarin met het toeristische nevenbedrijf werd begonnen

		Aantal geënquêteerden, dat op het huidige landbouwbedrijf met verblijfsaccommodatie begon					
		in	in de periode				
	totaal	vóór 1945	1945-1949	1950-1954	1955-1959	1960-1963	vanaf 1964
Zelf met recreatief nevenbedrijf begonnen	73	10	6	10	17	12	18
Bestaande combinatie overgenomen	22	2	3	5	4	5	3
Alle geënquêteerden	totaal	95	12	9	15	21	17
	in %	100	13	9	16	22	18

Ook wanneer rekening wordt gehouden met een toenemend verminderen van combinaties naarmate men langer geleden is begonnen, blijkt het verschaffen van verblijfsaccommodatie op landbouwbedrijven na 1950 opgang te hebben gevonden. De animo onder de agrariërs om met een derge-

lijk nevenbedrijf te beginnen is na 1955 groter geworden en vooral de laatste paar jaren voor de enquête nog toegenomen. Ook de leeftijd waarop men hiermee begon, is een interessant gegeven.

Tabel 4. Leeftijd waarop met het toeristische nevenbedrijf werd begonnen

Aantal geënquêteerden, dat met recreatie als nevenbe- roep begon								
		op een leeftijd van						
	in to- taal	< 30 jaar	30-34 jaar	35-39 jaar	40-44 jaar	45-49 jaar	≥ 50 jaar	
Zelf met recrea- tief nevenbedrijf begonnen	73	12	12	11	18	13	7	
Bestaande com- binatie overgen.	22	11	2	4	3	1	1	
Alle geënque- teerden	totaal	95	23	14	15	21	14	8
	in %	100	24	15	16	22	15	8

Ruim de helft is vanaf hun veertigste jaar voor het eerst met een toeristisch nevenbedrijf begonnen, ruim een kwart pas vanaf hun 45ste. Dege-
nen, die een reeds bestaande combinatie hebben overgenomen hebben dit
op een relatief jonge leeftijd gedaan. Het ging hierbij natuurlijk in de eer-
ste plaats om het overnemen van het landbouwbedrijf.

In de loop der jaren heeft de leeftijd, waarop men recreatieve ver-
blijfsmogelijkheden aan het landbouwbedrijf toevoegde, enige verandering
ondergaan. Vóór 1960 en vanaf 1964 begon men hier op jongere leeftijd
mee dan in de tussenliggende jaren. Voorts bleek ruim 40% van de be-
drijfshoofden die voor het eerst met een toeristisch nevenbedrijf zijn be-
gonnen op hun huidige landbouwbedrijf, dit binnen vijf jaar na de overne-
ming te hebben gedaan, een kwart van hen echter pas na 15 jaar of later.
Over het algemeen is men later met het bieden van verblijfsaccommoda-
tie begonnen naarmate men een landbouwbedrijf van geringere omvang
exploiteerde en een minder intensieve bedrijfsvoering had.

Voor een goede benadering van de toekomstige ontwikkeling van de
combinatie van landbouw en recreatie op één bedrijf is een inzicht in de
antwoorden op de vraag, waarom men met het toeristische nevenbedrijf
is begonnen noodzakelijk. Voor de duidelijkheid zijn de door deze geën-
quêteerden gegeven antwoorden in vier groepen samengevoegd, waarbij
het aantal keren, dat het antwoord is gegeven tussen haakjes staat ver-
meld:

a. motieven van financiële aard

1. het leverde een aardige bijverdienste op (13);
2. het gaf een vergroting van het inkomen (22);
3. het was financieel noodzakelijk (8);

4. pluimvee bracht minder op (6);
 5. het bracht meer op dan landbouw (1);
 6. de recreatie kwam op gang, er was dus iets aan te verdienen (3).
- b. motieven van economische aard
1. de ruimte was aanwezig (8);
 2. er kwam ruimte vrij (9);
 3. permanente bewoning mocht niet meer (2).
- c. via derden ertoe gekomen
1. het werd hier meer door boeren gedaan (2);
 2. er werd door familie of kennissen om gevraagd (4);
 3. de familie had geen plaats meer voor hun gasten (1);
 4. het werd door toeristen gevraagd, die in de buurt geen plaats konden krijgen (4);
 5. hij kreeg de overvloedige gasten van een hotel toegestuurd (1);
 6. de familie deed het ook (2).
- d. overige antwoorden
1. de vrouw of man voelde er veel voor, had er voor het huwelijk al ervaring mee (4);
 2. het leek ons wel gezellig (1).

Van de 22 geënquêteerden, die een landbouwbedrijf met toeristisch nevenbedrijf hebben overgenomen, hebben 6 tevens overwegingen van financiële aard laten meespreken bij de voortzetting van dit nevenbedrijf. In deze paragraaf wordt laatstgenoemde groep verder buiten beschouwing gelaten.

Het gaat in het volgende om de antwoorden verschaft door hen, die zelf voor het eerst vakantiegangers verblijfsmogelijkheden boden. Hierover verschaft bijlage 4 informatie, waarbij tevens een indeling naar een aantal belangrijke aspecten is gemaakt.

Overwegingen van financiële aard hebben veruit de grootste rol gespeeld bij het besluit om met een toeristisch nevenbedrijf te beginnen; ruim de helft noemde zelfs uitsluitend motieven van deze aard. Voorts is ongeveer een kwart er om economische motieven toe overgegaan, al dan niet gecombineerd met motieven van andere aard. Tenslotte is bijna een vijfde via derden (familie, burens, enz.) tot de exploitatie van een toeristisch nevenbedrijf gekomen.

Financiële motieven hebben vooral een rol gespeeld bij de bedrijven met de kleinste produktieomvang en bij de bedrijven met de meest intensieve agrarische bedrijfsvoering. Vooral door hen, die pensionarissen zijn gaan houden, zijn deze motieven vaak genoemd. In het laatste decennium hebben zij een minder grote rol gespeeld dan vóór 1955 en door de geënquêteerden, die reeds voor hun dertigste jaar op de boerderij met verblijfsaccommodatie zijn begonnen, worden zij relatief weinig aangevoerd.

Opmerkelijk is, dat motieven, die een vergelijking tussen de financiële resultaten van de landbouw en van de recreatie aanduiden, uitsluitend zijn genoemd door hen, die vanaf 1960 met verblijfsaccommodatie zijn begonnen. Dit zou erop kunnen wijzen, dat het aantal bedrijven met een toeristisch nevenbedrijf zal gaan toenemen, indien het inkomen uit de agra-

rische bedrijfstak in de toekomst achter zou blijven.

Motieven van economische aard zijn verhoudingsgewijs in de loop der jaren een grotere rol gaan spelen en waren van meer betekenis naarmate de produktieomvang van de bedrijven groter is. Ze zijn bovendien relatief vaak genoemd door hen, die zijn begonnen met de verhuur van één huisje.

Relatief weinigen met een landbouwbedrijf van geringe produktieomvang zijn via derden gekomen tot een toeristisch nevenbedrijf. Antwoorden van deze soort werden het meest genoemd indien bedrijfsgebouwen worden verhuurd.

Tenslotte zijn de geënquêteerden die reeds voor hun dertigste jaar een toeristisch nevenbedrijf zijn begonnen, hiertoe nogal eens overgegaan omdat één van de echtgenoten, maar vooral de vrouw, er veel voor voelde of er vóór het huwelijk reeds mee vertrouwd was geworden. Hieruit blijkt het belang van de rol, die de vrouw des huizes speelt bij het verschaffen van verblijfsaccommodatie op de boerderij. Dit zal in dit rapport vaker naar voren komen. Vele geënquêteerden, die financiële motieven noemden, voegden daaraan toe, dat de echtgenote op deze manier in staat was het gezinsinkomen te vergroten.

§ 2. De ontwikkeling van het toeristische nevenbedrijf

Zoals uit hoofdstuk II blijkt, beschikken de geënquêteerden over diverse vormen van verblijfsaccommodatie als bron van inkomsten.

Bij 22 van deze 95 bedrijfshoofden was het toeristische nevenbedrijf reeds aanwezig bij het overnemen van het bedrijf. Tabel 5 geeft daarnaast aan met welke vorm of vormen door de andere geënquêteerden zelf op hun bedrijf begonnen werd.

Tabel 5. Eerste opzet van het toeristische nevenbedrijf

	Aantal bedrijven						in to- taal
	met als eerste vorm						
	kamers		bedr. geb.	huis- jes	kamp.- terrein 1)	comb.	
	met pension	zonder pension					
Geëng.zelf hier- mee begonnen:							
vóór 1950	7	6	5	2	2	4	16
1950-1954	4	2	1	3	-	-	10
1955-1959	1	7	3	7	1	2	17
vanaf 1960	3	14	5	7	4	1	30
Alle perioden	15	29	14	19	7	7	73
Geëng.die een best. comb.overnamen	7	3	8	7	4	6	22
Alle geënguët.	22	32	22	26	11	13	95

1) De verschillende combinaties zijn steeds ook bij de erbij betrokken aparte vormen geteld (dubbeltellingen).

Na 1950 werd de eerste opzet van het nevenbedrijf eenvoudiger. Verhuur van kamers met pension als beginstadium nam sterk af, zonder pension werden ze, vooral vanaf 1960, in toenemende mate verhuurd. Aan de laatste vorm is dan ook aanzienlijk minder werk verbonden voor de vrouw des huizes (hoofdstuk V). De wijzigingen in het algemene recreatiepatroon veroorzaakten dat men de laatste jaren bij de eerste opzet meer is begonnen met de verhuur van huisjes en met een kampeerterrein, maar minder met de verhuur van bedrijfsgebouwen. Uit de aangebrachte veranderingen in de vorm van dit nevenbedrijf sinds het ontstaan ervan blijkt ook, dat de agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf zich aan de algemene tendens van de recreatie aanpassen. Bijlage 5 geeft een gedetailleerd beeld hiervan.

Tabel 6. Eerste opzet en huidige vorm van het nevenbedrijf

	Aantal geënquêteerden met toeristisch nevenbedrijf			
	naar eerste opzet 1)		naar huidige vorm	
	enkelvoudig	combinatie 2)	enkelvoudig	combinatie 2)
Kamers: met pension	19	3	12	3
zonder pension	28	4	20	15
Bedrijfsgebouwen	13	9	10	16
Huisjes	18	8	17	23
Kampeerterrein	4	7	4	15
Alle vormen	82	13	63	32

1) Dan wel bij het overnemen van het bedrijf.

2) De verschillende combinaties zijn bij de erbij betrokken aparte vormen geteld (dubbeltellingen).

Na de eerste opzet of na het overnemen van een bedrijf, dat reeds recreatieve verblijfsmogelijkheden had, nam het verhuren van één of meer huisjes toe, doch uitsluitend in combinatie met één of meer andere vormen. Bovendien beschikten tijdens de enquête bijna tweemaal zoveel bedrijven over een kampeerterrein als bij de oorspronkelijke opzet. Ook deze toeneming gebeurde uitsluitend in de vorm van combinaties.

Naast deze aanpassing aan de wijzigingen in het algemene recreatiepatroon nam het hebben van pensiongasten, welke vorm relatief veel werk geeft, af. Voorts verdubbelde het aantal geënquêteerden, dat meer dan één vorm van verblijfsaccommodatie heeft, ruimschoots. Dit duidt op een streven naar een grotere spreiding van het risico in de loop der jaren. Opmerkelijk is nog, dat bij hen, die pas enkele jaren vakantiegangers hebben, de verhuur van huisjes minder voorkomt dan bij hen, die reeds tenminste vijf jaar een toeristisch nevenbedrijf exploiteren. Vermoedelijk spelen hierbij de investeringen een rol.

Uit bijlage 5 blijkt dat 63 van de 95 geënquêteerden geen wijziging in de eerste opzet van hun nevenbedrijf hebben aangebracht. De overigen gingen vooral over tot het verhuren van huisjes. De verhuur van kamers met pension werd het meest afgestoten. Kamers zonder pension werden zowel afgestoten als in een later stadium aan het nevenbedrijf toegevoegd.

Naast wijzigingen in de vorm van de verblijfsaccommodatie nam in een aantal gevallen de omvang ervan toe. Bijlage 6 toont aan, dat op ruim de helft van de bedrijven vorm noch omvang van dit nevenbedrijf veranderde. In sterke mate gold dit voor bedrijven, waaraan na 1963 recreatie als bedrijfstak werd toegevoegd. Kennelijk gaat men pas tot wijziging en/of uitbreiding over na een aantal jaren ervaring te hebben verkregen. Bovendien vragen uitbreiding en de meeste wijzigingen nieuwe investeringen.

De aangebrachte veranderingen lopen uiteen van volledige wijziging tot gedeeltelijke uitbreiding. Naar exploitatieduur bestaan geen duidelijke verschillen in de manier van wijziging. Wel hebben degenen, die reeds voor hun dertigste jaar met een recreatief nevenbedrijf zijn begonnen, aanzienlijk vaker iets aan de oorspronkelijke opzet gewijzigd dan zij, die er pas op hun 45ste jaar of later toe zijn overgegaan. Vooral uitbreidingen zijn bij deze ouderen weinig voorgekomen.

Geen van de geënquêteerden, die oorspronkelijk uitsluitend met verhuur van kamers zonder pension zijn gestart, heeft tot nu toe hieraan enige uitbreiding gegeven. Mogelijk heeft de grotere vrijheidsbeperking die deze vorm met zich meebrengt (zie tabel 9, blz. 50) hierbij een rol gespeeld. Daarentegen bracht slechts een derde deel van degenen, die oorspronkelijk uitsluitend pensiongasten hadden, sindsdien geen enkele wijziging of uitbreiding aan. Vaak hielden de veranderingen in deze groep volledige wijziging alsmede uitbreiding van de oorspronkelijke opzet in.

Evenals bij het bieden van verblijfsaccommodatie aan vakantiegangers het geval was (§ 1) hebben ook bij het aanbrenge van veranderingen in de opzet vooral motieven van financiële aard een rol gespeeld. Ze werden genoemd door de meerderheid van de 33 geënquêteerden, die de oorspronkelijke opzet hebben gewijzigd (incl. uitgebreid). Naarmate men het toeristische nevenbedrijf langer exploiteerde zijn ze van grotere betekenis bij het besluit tot verandering.

De economische motieven, die bij ruim een kwart van deze 33 geënquêteerden meespeelden, hebben vooral betrekking op het vrijkomen van ruimte of op het zelf in gebruik nemen ervan. Andere overwegingen waren:

- a. het geeft te veel werk voor de vrouw;
- b. te veel drukte, te veel lawaai, meer vrijheid in huis en voor het gezin.

De geënquêteerden, die motief a. opgaven zijn allen gestopt met de verhuur van kamers met pension. Uit nadere enquêtegegevens is gebleken dat hierbij de leeftijd van de vrouw een belangrijke factor was naast het feit, dat zij door de omvang van het landbouwbedrijf hierin veel moest meewerken.

Tenslotte zijn de onder b. genoemde motieven relatief vaak vermeld door geënquêteerden met een klein landbouwbedrijf. In het algemeen heb-

ben deze minder ruimte in en om de boerderij dan de grotere bedrijven.

§ 3. De ontwikkeling van enkele vormen van toeristisch nevenbedrijf

De vorige paragraaf gaf een indruk van de uitbreiding van toeristische nevenbedrijven. De enquête maakt het mogelijk nader in te gaan op de ontwikkeling van twee vormen, namelijk het verhuren van huisjes en het exploiteren van een kampeerterrein.

Het aantal bedrijfshoofden, dat huisjes verhuurde, en het aantal huisjes namen toe:

	eerste opzet	tijdens enquête
Aantal geënquêteerden met huisjes	26	40
Aantal huisjes	59	114
Gemiddeld aantal huisjes per bedrijf	2,3	2,9

De stijging van dit gemiddelde bleek voornamelijk te berusten bij het aantal bedrijfshoofden met 5 of meer huisjes, dit aantal nam van twee toe tot negen. Want tijdens de enquête had nog bijna de helft van deze groep geënquêteerden slechts een huisje voor verhuur beschikbaar. De uitbreiding van het aantal huisjes is op de betreffende bedrijven veelal geleidelijk verlopen.

Er kwamen na verloop van jaren meer landbouwbedrijven met een kampeerterrein, de gemiddelde grootte van deze terreinen veranderde echter nauwelijks:

	eerste opzet	tijdens enquête
Aantal geënquêteerden met een kampeerterrein	11	19
Gemiddelde oppervlakte kampeerterrein per bedrijf	1,24 ha	1,28 ha

Alle geënquêteerden die later zijn overgegaan tot de exploitatie van een kampeerterrein, namen hiervoor 0,5-2 ha in gebruik. Op ruim de helft van de 19 bedrijven met een kampeerterrein was minder dan 1 ha voor het kamperen gereserveerd; het landbouwbedrijf bleef voor deze geënquêteerden hoofdzak. Want zelfs een tijdelijk onttrekken van een relatief groot deel van de grond (voornamelijk grasland) voor kampeerterrein zou gevolgen voor de veebezetting kunnen hebben.

Tabel 7. Gegevens over de kampeerhuisjes

	Aantal huisjes naar jaar van bouw of verbouwing										Alle huisjes	
	voor 1945	1945	1949	1954	1959	1963	1964	vanaf 1964	onbekend 1)		aantal	in %
Nieuwbouw:												
steen	-	-	-	2	2	5	2	3	-		14	22
steen en hout 2)	-	-	7	1	-	1	-	2	-		11	17
hout	2	7	7	5	3	6	9	7	-		39	61
alle nieuwbouw	2	14	8	8	5	12	11	12	-		64	56
Verbouwde opstallen:												
steen	11	1	1	1	10	4	3	-	-		30	60
steen en hout 2)	-	-	-	-	-	4	-	2	-		6	12
hout	-	-	-	-	5	2	7	-	-		14	28
alle opstallen	11	1	1	1	15	10	10	2	-		50	44
Oorspronkelijk gebruik :												
kippenhok	11	1	-	-	3	7	6	-	-		28	56
varkenshok	-	-	-	-	2	-	-	2	-		4	8
niet-agrarisch	-	-	-	1	10	3	4	-	-		18	36

1) Onbekend, doch vóór 1960.

2) Stenen fundament en houten opbouw.

HOOFDSTUK IV

Huidige omvang en aard van de verblijfsaccommodatie en van de overige voorzieningen op het toeristische nevenbedrijf

Gaf hoofdstuk II een globaal overzicht van vorm en omvang van het toeristische nevenbedrijf, nu wordt per vorm meer gedetailleerd ingegaan op de ten tijde van de enquête aanwezige accommodatie. Verder wordt in een afzonderlijke paragraaf aandacht besteed aan de overige voorzieningen en aan vormen van dienstverlening aan de gasten.

Waar mogelijk wordt de situatie tijdens de enquête vergeleken met de situatie, die in 1964 werd aangetroffen op alle bedrijven in het gebied van onderzoek en werd beschreven in het tweede rapport "Kampeeraccommodatie op de Veluwe", uitgebracht door de Recreatiegemeenschap Veluwe.

§ 1. Huisjes

Op de 40 bedrijven met deze vorm van verblijfsaccommodatie stonden 114 huisjes. Van dit aantal is ruim 55% nieuw gebouwd, de overige ontstonden door verbouwing van opstallen, die oorspronkelijk voor andere, veelal agrarische, doeleinden werden gebruikt. (Zie tabel 7, blz. 46).

De nieuwbouwhuisjes zijn meer geheel uit hout en minder geheel uit steen opgetrokken dan de verbouwde. De vanaf 1964 nieuw gebouwde en verbouwde huisjes zijn merendeels van hout. Ruim een kwart van alle aanwezige huisjes had voorheen een agrarische bestemming, voornamelijk als kippenhok. De minder gunstige bedrijfsresultaten in de pluimveehouderij vanaf 1960 speelden hierbij waarschijnlijk een rol. (Hoofdstuk III)

Voorts had bijna de helft van de na 1954 tot huisje verbouwde opstallen oorspronkelijk een niet-agrarische bestemming. (Tabel 8, zie blz. 48)

Van deze geënuquêteerden had 40% uitsluitend nieuwbouwhuisjes, ongeveer de helft exploiteerde daarentegen uitsluitend als zodanig verbouwde bestaande opstallen. Bedrijven met zowel nieuwe als verbouwde huisjes kwamen weinig voor. Naarmater er meer huisjes per bedrijf aanwezig waren (meer commerciële opzet), was er in grotere mate sprake van bedrijven met uitsluitend nieuwbouw en dan meest van hout. De uit dit materiaal opgetrokken huisjes vragen in het algemeen een geringere investering dan nieuwbouw van steen.

Van de huisjes was 90% voorzien van elektriciteit, in de overige beschikte men over gasverlichting (zie bijlage 7). Dit aansluitingspercentage op het elektriciteitsnet komt overeen met hetgeen men hiervan in 1964 bij alle huisjes in het gebied van onderzoek vond.

Ruim 90% van de huisjes beschikte over waterleiding; de helft hiervan was aangesloten op het openbare net, de andere werden van water voor-

zien door middel van een eigen installatie. Het aansluitingspercentage op het waterleidingnet bleef evenwel achter bij dat van alle huisjes in 1964, toen een percentage van ongeveer 60 werd gevonden.

Tabel 8. Bedrijven met huisjes

	Aantal bedrijven				Aantal huisjes				
	met alleen nieuw- bouw	met alleen ver- bouw	met nieuw- en ver- bouw 1)	in to- taal	van steen	van steen en hout	van hout	in to- taal	
Bedrijven met:									
1 huisje	5	14	-	19	12	2	5	19	
2 of 3 huisjes	2	5	1	8	9	2	8	19	
4 of meer huis- jes	9	2	2	13	23	13	40	76	
Alle bedr.	aantal	16	21	3	40	44	17	53	114
	in %	40	52	8	100	39	15	46	100

1) Verbouwde opstallen.

De nieuwbouwhuisjes waren beduidend minder op de openbare waterleiding aangesloten dan de tot huisje verbouwde opstallen. Hetzelfde kan gezegd worden van de vanaf 1960 in gebruik genomen huisjes in vergelijking met de huisjes van oudere datum.

In ongeveer 60% van de huisjes was een verwarmingsmogelijkheid aanwezig; hierin bestond geen verschil tussen nieuwbouw en verbouwde huisjes. Vooral in de laatste jaren nam deze voorziening sterk toe. Over de kwaliteit van de verwarming, merendeels door gas, zijn evenwel geen gegevens bekend.

Ongeveer driekwart van de huisjes had een eigen W.C., de gasten van 23 van de overige 26 huisjes dienden gebruik te maken van de aanwezige centrale toiletgelegenheid. In de nieuwbouwhuisjes was vaker een W.C. aanwezig dan in de tot huisjes verbouwde opstallen. Ook bij deze voorziening was de laatste jaren van een verbetering sprake. Gemiddeld was één toilet aanwezig per 5,7 slaapplekken, hetgeen ongeveer gelijk was aan het in 1964 voor alle in het gebied van onderzoek aanwezige huisjes (één toilet per 5,5 slaapplekken).

De voorziening met een douche, hetzij per huisje, hetzij centraal, kwam nog weinig voor. Vooral dit laatste zal zeer waarschijnlijk in verband staan met de in het algemeen geringe omvang van de verblijfsaccommodatie, waardoor een investering in deze richting meestal niet lonend is.

§ 2. Kampeerterrein

De meeste van de 19 kampeerterreinen waren kleiner dan 1 ha (blz. 45). Drie hadden als ondergrond heide- en/of bosgrond en de overige lagen

op gras en werden buiten het seizoen voornamelijk als weideland gebruikt, soms in combinatie met boomgaard. Voor ruim de helft van de terreinen was door hun ligging geen aparte afwatering nodig; van de overige 9 had er slechts 1 een aparte afwatering, terwijl dit voor alle gewenst was.

Voor een kampeerterrein is het uit hygiënisch oogpunt van veel belang dat er een goede watervoorziening aanwezig is. Op 12 terreinen geschiedde dit via de openbare waterleiding, op 5 met eigen waterleiding en op 2 door een pomp. Deze aansluiting op het openbare waterleidingnet was beëindigend beter dan in 1964 op alle in het gebied van onderzoek aanwezige kampeerterreinen werd waargenomen (nog geen 40%).

Op 13 terreinen was een centrale wasgelegenheid aanwezig, waarvan er 10 waren aangesloten op het openbare waterleidingnet. Op de overige bedrijven moest men het doen met een aantal kranen op het terrein of buiten aan de schuur dan wel met een pomp op het terrein. In 10 van de 13 centrale wasgelegenheden was elektriciteit aanwezig, in 4 tevens één of meer douche(s). 8 centrale wasgelegenheden waren nieuw gebouwd, 2 bestonden uit een afgetimmerde ruimte in een schuur en voor 3 was een reeds bestaande opstal (kippenhok of schuurtje) verbouwd. De nieuw gebouwde centrale wasgelegenheden kwamen na 1960 tot stand en waren geheel van hout of van hout met stenen fundament opgetrokken (minder kosten dan een stenen gebouw).

Een aparte toiletgelegenheid was op 15 van de 19 bedrijven met een kampeerterrein aanwezig; 12 ervan waren nieuw gebouwd, op 2 bedrijven deed een reeds bestaande W.C. in woonhuis of schuur als zodanig dienst. Ruim de helft van de nieuwe toiletgelegenheden hadden de vorm van een centraal gebouw van hout of van hout met stenen fundament en werden merendeels in 1960 of later gebouwd, de overige bestonden uit een aantal W.C.'s op de gierkelder of verspreid over het terrein en waren ouder. Verder was op 4 bedrijven met een kampeerterrein sprake van een gecombineerde centrale was- en toiletgelegenheid, waarin op 3 hiervan één of meer douches aanwezig waren.

Op de 19 geënkquêteerde bedrijven met een kampeerterrein was gemiddeld één toilet per 35 slaapplekken aanwezig. Op alle kampeerterreinen in het gebied van onderzoek werd deze verhouding gemiddeld reeds in 1964 aangetroffen. Tenslotte kan worden vermeld dat ongeveer 40% van de kampeerterreinen der geënkquêteerden voldoet aan de tot nu toe door de Stichting Nederlandse Kampeerraad gehanteerde norm van één toilet op 25 personen.

§ 3. Kamerverhuur

6 van de 15 geënkquêteerden, die kamers met pension verhuurden, hadden meer dan een zitkamer voor de gasten beschikbaar; bij de kamerverhuur zonder pension kwam dit slechts op één van de 35 bedrijven voor. Dit duidt op een grotere opzet van de verblijfsaccommodatie bij de eerstgenoemde categorie bedrijven. Bijlage 8 geeft hier gegevens over.

In vergelijking met de bedrijven met kamers zonder pension, waarvan

er slechts 3 over minstens 10 slaapplaatsen beschikken, was de outillage op de pensionbedrijven beduidend beter:

- de meeste bedrijven hadden ruimte voor 10 of meer gasten;
- meer speciaal voor verhuur gebouwde kamers;
- meer bedrijven met aparte toiletten voor de gasten;
- meer bedrijven met aparte wasgelegenheid voor de gasten;
- meer bedrijven met douche(s) voor de gasten.

Op 29 bedrijven met kamerverhuur zonder pension hadden de gasten de beschikking over een vrije keuken. De overige 6 verhuurden kamers met gebruik van keuken, hetgeen zowel voor gast als verhuurder een zekere vrijheidsbeperking betekent. Daarnaast kunnen zich door het houden van gasten nog andere beperkingen voor de verhuurder voordoen.

Tabel 9. Vrijheidsbeperking op bedrijven met kamerverhuur voor de verhuurder

	Aantal bedrijven met pension			Aantal bedrijven zonder pension			
	woonhuis voor in		totaal	woonhuis voor gasten		in	totaal
	gasten in gebr.	$\geq 75\%$		in gebruik	$\geq 75\%$		
	50-74%	$\geq 75\%$		< 50%	50-74%	$\geq 75\%$	
Verhuurder behoeft zich niet te behelpen	10	3	13	9	12	2	23
Verhuurder moet zich behelpen:							
alleen in het wonen	-	1	1	-	2	6	8
alleen in het slapen	-	1	1	-	-	-	-
in wonen en slapen	-	-	-	-	-	4	4
Alle bedrijven	10	5	15	9	14	12	35

De groep die zich in het vakantieseizoen niet of nauwelijks behoefte te behelpen met wonen en slapen, bestond uit degenen, die in de rest van het huis bleven wonen, en uit hen, die tijdelijk een speciaal daarvoor aanwezige woning betrokken.

Bij de pensionbedrijven had een verhuurder in het algemeen een geringere vrijheidsbeperking in zijn huis dan bij de overige bedrijven met kamerverhuur, waar men gedurende het seizoen nogal eens in het bakhuis woonde. Mogelijk hangt dit samen met het feit dat eerstgenoemde groep meer op het hebben van gasten was ingesteld en over een betere outillage beschikte. De pensionbedrijven waren in het algemeen ook van oudere datum dan de overige; zes van eerstgenoemde categorie stammen van vóór 1940, slechts twee van na 1960. Daarentegen is men op bijna de helft van de andere bedrijven eerst na 1960 met kamerverhuur zonder pension be-

gonnen en op slechts drie vóór 1940.

Hoewel er aan de verhuur van kamers met pension meer werk is verbonden dan aan de verhuur zonder pension (hoofdstuk V), zijn de pension-bedrijven groter van omvang dan de andere. Desondanks zijn zij in het algemeen beter geschikt (of geschikt gemaakt) voor deze exploitatie zowel vanuit de gezichtshoek van de gast als van de verhuurder.

§ 4. Verhuur van bedrijfsgebouwen

Van de 26 geënquêteerde agrariërs, die één of meer bedrijfsgebouwen verhuurden, gebruikten 21 hiervoor de koestel geheel of gedeeltelijk en al dan niet in combinatie met een ander bedrijfsgebouw. Geen enkele verhuurde schuur werd uitsluitend voor vakantiedoeleinden gebruikt.

Tabel 10. Verhuur van verblijfsruimte in de bedrijfsgebouwen

	Aantal bedrijven			in totaal
	bedrijfsgebouw(en) in gebruik voor verblijfsaccommodatie			
	< 50%	50-74%	≥ 75%	
Verblijfsruimte voor:				
< 20 gasten	1	1	-	2
20-34 gasten	1	2	1	4
35-49 gasten	2	4	2	8
50-74 gasten	2	3	1	6
75-99 gasten	-	2	1	3
≥100 gasten	-	-	3	3
Alle bedrijven	6	12	8	26

Bijna de helft van de geënquêteerde bedrijven met verhuur van bedrijfsgebouwen had daarin ruimte voor 50 of meer personen, waardoor meestal meer dan de helft van alle bedrijfsgebouwen voor vakantiedoeleinden in gebruik was. Voorts is uit de enquête gebleken dat ruim de helft van de geënquêteerden met schuurverhuur de betrokken gebouwen in hun geheel ter beschikking stelde. Tenslotte werd op een derde deel van deze bedrijven het verhuurde gedeelte niet afgescheiden van de rest van het betreffende bedrijfsgebouw, op de overige wel.

Alle bedrijven hadden in de schuur een aparte wasgelegenheid, doch slechts op enkele konden de gasten over een douche beschikken. Op bijna alle bedrijven waren een of meer aparte W.C.'s aanwezig, de meeste nieuw gebouwd. Van deze nieuwe toiletgelegenheden voor de gasten was ongeveer de helft in de vorm van een gebouwtje neergezet, waarin soms tevens een douche of wasgelegenheid aanwezig was. De overige nieuwe toiletgelegenheden bestonden uit W.C.'s op de gierkelder of W.C.'s verspreid op het erf.

De kookgelegenheid bevond zich bij de meeste bedrijven in het zelfde gebouw, 6 bedrijven hadden de kookgelegenheid in een andere schuur, het bakhuis of een apart gebouwtje ondergebracht. Bij 3 bedrijven was de mogelijkheid van volledig pension aanwezig; op 2 bedrijven werd de schuur verhuurd met gebruik van keuken.

§ 5. Overige voorzieningen en vormen van dienstverlening

Tot deze voorzieningen zijn gerekend de kantine, de kampwinkel en de ontspanningsmogelijkheden, die op het bedrijf aanwezig zijn. Bij de vormen van dienstverlening aan de gasten komen de verkoop van produkten van eigen bedrijf aan de gasten en het organiseren van bepaalde attractieve bezigheden voor de gasten ter sprake.

Over de kantine en de kampwinkel kunnen wij kort zijn. Eerstgenoemde voorziening kwam slechts bij 3 geënquêteerden voor en was ontstaan door verbouwing van een bestaand bedrijfsgebouw. Op 5 geënquêteerde bedrijven konden de gasten hun dagelijkse inkopen ter plaatse doen, waarvoor 3 een aparte kampwinkel hadden ingericht. Deze 5 bedrijven hadden toeristisch een relatief grote omvang (gemiddeld + 170 slaapplaatsen).

Aanwezige voorzieningen t.b.v. ontspanning voor de gasten hadden voornamelijk betrekking op sport en spel. Een derde deel van alle in het seizoen voor het toeristische nevenbedrijf gereserveerde cultuurgrond op de geënquêteerde bedrijven werd hiervoor gebruikt. Ongeveer een derde van de geënquêteerden had aparte voorzieningen voor sport en spel getroffen, merendeels in de vorm van een speelveld. Dat veld was op 12 bedrijven 0,5 ha of groter en werd buiten het seizoen vrijwel steeds als weiland gebruikt. Vooral de bedrijven met verhuur van bedrijfsgebouwen beschikten vaak over een speelveld. Ook de bedrijven met een kampeerterrein kwamen bij deze voorziening boven het gemiddelde uit. Het ging bij beide exploitatievormen in het algemeen om bedrijven met relatief grote aantallen jonge vakantiegangers. Op de bedrijven met huisjes en met kamerverhuur, waarvan meestal gezinnen met kinderen gebruik maken, werd relatief weinig een speelveld voor de gasten aangetroffen.

Andere voorzieningen voor sport en spel kwamen in veel geringere mate voor, zoals schommels (op 12 bedrijven), zandbak of hoop zand (op 7 bedrijven) en wip (op 5 bedrijven). Deze voorzieningen werden gezamenlijk of afzonderlijk nog het meest aangetroffen op de bedrijven met huisjes en met een kampeerterrein, doch vrijwel niet op de bedrijven met verhuur van bedrijfsgebouwen.

De laatste tijd maakt het berijden van pony's en paarden tijdens de vakantie nogal opgang. Op slechts 2 geënquêteerde bedrijven werden echter pony's en paarden gehouden, waarvan ook de gasten gebruik konden maken. Daarnaast had een achttal geënquêteerden wel stalruimte voor deze dieren, doch in slechts 2 gevallen werd hiervan gemiddeld gedurende 4 weken in het vakantie seizoen gebruik gemaakt.

De dienstverlening in de vorm van verkoop aan de gasten van produkten van eigen bedrijf kan voor de agrariërs, die een toeristisch nevenbedrijf exploiteren, nog een aanvulling op het inkomen opleveren. Ruim 40%

van de geënkquêteerden hield zich hiermee evenwel niet bezig. Hiertoe behoorden ook de pensionbedrijven, waar de gasten immers volledig verzorgd worden en zeker produkten van het eigen landbouwbedrijf in de diverse menu's zullen zijn verwerkt. Op ruim de helft van de geënkquêteerde bedrijven verkocht men melk aan zijn gasten, op ruim een derde eieren en op ongeveer een kwart aardappelen. Gegevens over hoeveelheden werden niet gevraagd, zodat geen indruk van de omzet is verkregen.

De andere vorm van dienstverlening, het iets organiseren voor de gasten vraagt veelal enige tijd voor de verhuurder of één zijner gezinsleden. Op een twintigtal geënkquêteerde bedrijven werd hieraan wel eens gedaan, op sommige zelfs vrij regelmatig. Het betrof veelal het organiseren van wandelingen in de omgeving van het bedrijf, terwijl daarnaast rondritten met paard (of trekker) en wagen dienen te worden vermeld.

Samenvattend kan worden gezegd dat op minimaal een derdedeel van de geënkquêteerde bedrijven op één of andere manier voor een mogelijkheid tot ontspanning van de gasten werd gezorgd.

HOOFDSTUK V

Kosten en opbrengsten van het toeristische nevenbedrijf

In dit hoofdstuk wordt aan de gang van enquêtegegevens en door een aantal berekeningen getracht een globale indruk te geven van de netto-opbrengst van het toeristische nevenbedrijf. Verschillende factoren bepalen dit inkomen, zowel aan de opbrengsten- als aan de kostenzijde. Deze factoren worden achtereenvolgens behandeld. Hierbij wordt aandacht besteed aan de prijzen van de verschillende vormen van toeristisch nevenbedrijf, aan de bezettingsgraad en de duur van het seizoen.

De volgende paragraaf geeft een overzicht van de investeringen voor de verblijfsaccommodatie, zoals die door de respondenten zijn opgegeven.

Vervolgens wordt stilgestaan bij de arbeid in het toeristische nevenbedrijf, waarbij nader wordt ingegaan op de arbeidsbezetting, de omvang en de aard van de werkzaamheden.

In § 4 komt ter sprake, welk inkomen het recreatieve bedrijfsgedeelte aan de exploitant heeft opgeleverd. Aansluitend wordt in een laatste paragraaf een overzicht van de meningen van de respondenten over dit inkomen gegeven.

§ 1. De bezettingsgraad en de prijzen

Het seizoen voor de verhuur van verblijfsaccommodatie kan worden gesplitst in hoogseizoen, voor- en naseizoen. Het hoogseizoen valt in het algemeen samen met de schoolvakanties en duurt dus 6 à 7 weken. Voor een rendabele exploitatie van het recreatiebedrijf is het van het grootste belang, dat men kans ziet om ook in het voor- en naseizoen zo lang mogelijk te verhuren en een zo hoog mogelijke bezettingsgraad van de aanwezige verblijfsaccommodatie te bereiken. Dit laatste geldt uiteraard ook voor het hoogseizoen. Hierdoor immers worden de opbrengsten groter bij in het algemeen nagenoeg gelijkblijvende kosten.

a. Kamerverhuur met pension

Bij de 16 geënquêteerde pensionbedrijven 1) werd een zeer grote spreiding in de seizoensduur aangetroffen, van 2 tot en met 20 weken. 8 bedrijven hadden gemiddeld 8 weken of korter gasten, de andere gedurende 10 weken of langer.

Ook de gemiddelde dagbezetting varieerde sterk, zelfs op elk bedrijf afzonderlijk gedurende de weken dat men gasten hield. Wanneer een ge-

1) Op één van deze bedrijven werd een deel der bedrijfsgebouwen met pension verhuurd; derhalve is dit bedrijf in deze paragraaf tot de pensionbedrijven gerekend.

middelste dagbezetting van 75% of meer alleszins redelijk genoemd kan worden, dan bleek ruim 60% van de bedrijven met pensiongasten hieraan gedurende minstens 6 weken (hoogseizoen) te voldoen en ruim 30% zelfs gedurende 8 weken. Voorts was bij de helft van deze bedrijven deze accommodatie gedurende 6 tot en met 13 weken volledig bezet.

De prijzen varieerden van f. 6,50 tot f. 16,- per persoon per dag, maar overschreden op ruim 60% van de bedrijven een dagtarief van f. 12,- niet. De prijsverschillen met de echte beroepspensions waren niet erg groot; wel berekenden in laatstgenoemde categorie relatief wat minder bedrijven niet meer dan f. 10,- per persoon per dag (opgave plaatselijke V.V.V.'s). De pensionprijzen van hotels op de Veluwe lagen gemiddeld hoger en varieerden van f. 10,- tot meer dan f. 25,- per dag.

b. Kamerverhuur zonder pension

Bij de verhuur van kamers zonder pension is de duur van het seizoen gemiddeld korter dan bij de pensionboerderijen. Bovendien was de spreiding geringer, van 2 tot en met 13 weken. Ruim 60% van de 35 geënquêteerden met deze vorm van toeristisch nevenbedrijf zag geen kans deze accommodatie gemiddeld gedurende meer dan 8 weken te verhuren; bijna 40% kwam niet boven 6 weken verhuur uit. Waarschijnlijk is deze vorm van verhuur door de grotere bewegingsvrijheid en de geringere kosten aantrekkelijker voor gezinnen met kinderen dan het pension.

De prijzen varieerden van f. 60,- tot f. 150,- per week en liggen in het algemeen lager dan die op andere bedrijven met kamerverhuur aan vakantiegangers. Zo overschreed op bijna drie vierde deel van de geënquêteerde bedrijven de prijs een bedrag van f. 100,- per week niet en vroeg men op slechts ongeveer een vijfde deel ongeveer f. 125,- per week of meer. Voor de andere bedrijven met deze vorm van toeristisch bedrijf waren deze cijfers volgens opgaven van de plaatselijke V.V.V.'s op de Veluwe beide 47%.

c. Verhuur van bedrijfsgebouwen

De bedrijven die hun schuur beschikbaar stelden voor toeristische doeleinden waren in het algemeen zeer sterk afhankelijk van de lengte van de schoolvakanties, aangezien hiervan voornamelijk door jeugdgroepen gebruik werd gemaakt. Slechts 3 van deze 25 kampeerboerderijen 1) slaagden er dan ook in langer dan 8 weken te verhuren, bijvoorbeeld gedurende de pinkstervakantie en aan groepen die er in schoolverband verbleven. Daarnaast hadden 13 bedrijven deze accommodatie gedurende 6 à 7 weken verhuurd.

Van 21 van deze bedrijven is de bezettingsgraad bekend. Bij 14 was de schuur gedurende de tijd, dat ze was verhuurd (4 tot en met 6 weken), voor minstens 75% bezet, van de overige 7 was dit bij 6 voor minstens de helft het geval. Bij verhuur buiten de schoolvakanties (3 bedrijven) was de bezettingsgraad aanzienlijk lager, een vijfde tot een derde deel.

1) Een respondent verhuurde een deel van zijn bedrijfsgebouwen met pension en is in deze paragraaf bij de pensionbedrijven gevoegd.

Van 2 bedrijven is geen tarief bekend, 2 andere bedrijven vroegen een vast bedrag per week ongeacht het aantal gasten, terwijl de overige 21 een bedrag per persoon per dag berekenden. Dit dagtarief varieerde van f. 0,75 tot f. 1,50, bedroeg op 11 bedrijven f. 0,90 of minder en op 5 bedrijven f. 1,- (alles exclusief gasverbruik).

d. Huisjes

10 van de 40 bedrijven zagen slechts kans de aanwezige huisjes uitsluitend in het hoogseizoen te verhuren, 15 andere verhuurden ze daarnaast nog gemiddeld minstens 4 weken in voor- en naseizoen. De duur van het verhuurseizoen nam toe naarmate meer huisjes werden geëxploiteerd.

Tabel 11. Duur van het seizoen op bedrijven met huisjes 1)

Verhuur van huisje(s)	Aantal bedrijven			in totaal
	met 1 huisje	met 2 of 3 huisjes	met meer huisjes	
Alleen in hoogseizoen	7	2	1	10
Alle in hoogseizoen + in voor- en naseizoen:				
enige huisjes	-	-	1	1
alle voor gem. 2 weken	6	1	1	8
alle voor gem. 3 weken	2	2	1	5
alle voor gem. 4 weken	1	4	3	8
alle voor gem. 5 weken en meer	3	1	3	7
Alle bedrijven	19	10	10	39

1) Van 1 bedrijf is de seizoensduur niet bekend; op 2 andere bedrijven komen zowel eigen huisjes als huisjes van derden voor, derhalve zijn deze hier ingedeeld naar het aantal eigen huisjes.

De prijzen van de huisjes varieerden van f. 50,- tot en met f. 160,- per week in het hoogseizoen. Op 30 bedrijven kwam de prijs niet boven f. 100,- per week, op slechts 5 werden huisjes van f. 150,- of meer per week aangetroffen. Uit gegevens van de plaatselijke V.V.V.'s bleek dat de prijzen op de echte recreatiebedrijven op de Veluwe in het algemeen hoger lagen. Op minder dan de helft van deze categorie bedrijven werden namelijk huisjes van f. 100,- of minder per week aangetroffen, op bijna 60% evenwel huisjes van f. 150,- of meer.

e. Kampeerterrein

6 van de 19 geënquêteerden met een kampeerterrein verhuurden onder meer vaste staanplaatsen voor caravans. Voorts was één van hen pas 1 jaar bezig en was nog geen gebruik van het terrein gemaakt, terwijl van

een ander de gegevens over bezettingsgraad en seizoensduur ontbraken.

Bij 7 van de 17 resterende bedrijven waren er gemiddeld slechts gedurende 3, 4 of 5 weken kampeersers op het terrein, bij nog eens 7 gedurende 6 weken en bij 3 gedurende 10 weken of langer. De lengte van het seizoen was bij deze vorm van toeristisch bedrijf derhalve gemiddeld geringer dan bij de verhuur van huisjes. Het in meerdere mate gebruik maken van eerstgenoemde vorm van verblijfsaccommodatie door gezinnen met schoolgaande kinderen zal hieraan niet vreemd zijn.

De gemiddelde bezettingsgraad op de geënuquêteerde bedrijven, gebaseerd op de voor het gebied van onderzoek door de Stichting Nederlandse Kampeerraad gehanteerde norm van 100 personen per ha kampeerterrein, varieerde sterk, namelijk van ongeveer 10% tot 100%. Slechts 4 bedrijven hadden een volledige bezetting gedurende respectievelijk 3, 4, 5 en 6 weken; op 7 bedrijven was het kampeerterrein gedurende een verschillend aantal weken per bedrijf, variërend van 3 tot 12, voor minder dan de helft bezet. Hieruit is zonder meer duidelijk dat de exploitatie van een kampeerterrein als nevenbedrijf door agrariërs in het algemeen nog geen hoge vlucht heeft genomen en zelfs binnen de bestaande accommodatie kan worden uitgebreid.

Ook bij deze vorm van toeristisch bedrijf lagen de prijzen bij de geënuquêteerde nevenbedrijven in het algemeen lager dan op de "echte" kampeerterreinen.¹⁾ Bij eerstgenoemde categorie vroeg meer dan de helft geen staangeld voor tent of caravan, doch uitsluitend een vast bedrag per persoon per dag; dit was daarentegen op slechts 13% van de andere het geval. Voorts bedroeg op 1 van de 14 nevenbedrijven met een bekend vast bedrag per persoon dit dagtarief meer dan f. 1,- tegenover op ruim een kwart van de "echte" kampeerterreinen. Voor zover men staangeld voor tent of caravan vroeg, overschreed dit bij de nevenbedrijven niet een bedrag van f. 1,- per dag, terwijl dat bij ongeveer een kwart van de "echte" kampeerterreinen wel het geval was.

§ 2. De investeringen in het toeristische nevenbedrijf

In de enquête is over deze investeringen een tweetal vragen gesteld, die betrekking hebben op de accommodatie en de inrichting ervan (meubilair, stoffering, keukeninrichting, serviesgoed en bestek, dekens en lakens). Vele geënuquêteerden bleken wel in staat een bedrag in totaal aan investeringen te noemen, doch geen splitsing in beide genoemde onderdelen. Daarom wordt in deze paragraaf uitsluitend ingegaan op alle ten behoeve van het toeristische nevenbedrijf gedane investeringen te zamen. Men bedenke daarbij wel, dat het hier gaat om ruwe schattingen. Tevens dient bij de hoogte van de geïnvesteerde bedragen rekening te worden gehouden met het feit, dat arbeid van eigen personeel voor de accommodatie in het algemeen hierin niet is verdisconteerd, werkuren van timmerman, metselaar e.d. echter wel.

Uit de enquête is gebleken dat in het algemeen geen grote bedragen in

1) Volgens gegevens van de plaatselijke V.V.V.'s op de Veluwe.

het toeristische nevenbedrijf zijn geïnvesteerd. Van de 86 geënquêteerden, waarvan het totale hierin geïnvesteerde kapitaal bekend was, had bijna driekwart minder dan f. 5 000,- geïnvesteerd, ongeveer 60% zelfs minder dan f. 2 500,-. Daarentegen hadden slechts 11 bedrijven meer dan f. 10 000,- in het toeristische nevenbedrijf gestoken. Uiteraard werd de hoogte van de totale investeringen sterk bepaald door de exploitatieduur van het nevenbedrijf. Zo hadden degenen die er vóór 1955 mee zijn begonnen, relatief veel geïnvesteerd. Daarentegen kwamen onder de geënquêteerden die vanaf 1960 verblijfsaccommodatie hadden, relatief velen (ruim de helft) voor, die een vrij gering bedrag (minder dan f. 1 000,-) in hun toeristische nevenbedrijf hadden geïnvesteerd. De omvang van het toeristische bedrijf speelt bij dit aspect een belangrijke rol.

Tabel 12. Gemiddeld jaarlijks geïnvesteerd kapitaal naar omvang van het toeristische nevenbedrijf

Gemiddelde jaarlijkse investering in het toe- ristische nevenbedrijf	Aantal bedrijven			in totaal
	naar aantal slaappleatsen			
	< 10	10-49	≥ 50	
Minder dan f. 100,-	20	9	4	33
f. 100,- - f. 250,-	8	8	1	17
f. 250,- - f. 500,-	1	7	4	12
f. 500,- - f.1000,-	1	4	5	10
f. 1000,- en meer	3	5	6	14
Geënquêteerden waarvan het totale bedrag aan investerin- gen bekend is	33	33	20	86

Bijna 40% van de geënquêteerden met een bekend investeringsbedrag had gedurende de exploitatie van het toeristische nevenbedrijf hierin gemiddeld minder dan f. 100,- per jaar geïnvesteerd. Dit aandeel van het totaal nam af naarmate de verblijfsaccommodatie van grotere omvang was. Daarentegen nam dan juist het aandeel van hen, die gemiddeld per jaar minstens f. 500,- in hun nevenbedrijf staken, sterk toe. In het algemeen kan dus worden gesteld dat het te investeren bedrag per jaar des te groter werd naarmate de omvang van het toeristische nevenbedrijf groter was.

Om van de betekenis van de aard van het toeristische nevenbedrijf voor de hoogte van de investeringen een zo zuiver mogelijk beeld te krijgen zijn in tabel 13 uitsluitend de geënquêteerde bedrijven met slechts één vorm van verblijfsaccommodatie opgenomen. Tevens zijn omvang en exploitatieduur van het toeristische bedrijf geëlimineerd.

Tabel 13. Gemiddeld jaarlijks per slaappleats geïnvesteerd kapitaal naar vorm van verblijfsaccommodatie

Gemiddelde jaarlijk- se investering per slaappleats	Aantal bedrijven met alleen				
	kamers		verhuur bedrijfs- gebouwen	verhuur huisjes	kamp.- terrein
	met pension	zonder pension			
Minder dan f. 10,-	3	11	7	3	4
f. 10,- - f. 25,-	2	6	2	5	-
f. 25,- - f. 50,-	5	2	1	4	-
f. 50,- - f. 100,-	-	1	-	1	-
f. 100,- of meer	1	-	-	3	-
Bedrijven met slechts één vorm van verblijfsaccom- modatie	11	20	10	16	4

De exploitatie van huisjes vergt naar verhouding de grootste investeringen, daarna volgt de verhuur van kamers met pension. Het beschikbaar stellen van kamers zonder pension en de exploitatie van een kampeerboerderij vergen de geringste investeringen per slaappleats per jaar, maar de totale jaarlijkse investering is voor laatstgenoemde vorm in het algemeen groter door de doorgaans veel grotere omvang.

Gezien het geringe aantal waarnemingen is op grond van tabel 13 niets over de investeringen bij de exploitatie van een kampeerterrein te zeggen. Aangezien evenwel ruim twee derde van de 24 geënquêteerden met een investering van f. 5 000,- of meer in het toeristische nevenbedrijf huisjes en/of een kampeerterrein exploiteerde, kan in het algemeen worden gesteld dat ook de exploitatie van een kampeerterrein van enige omvang naar verhouding waarschijnlijk een behoorlijke investering vraagt. In de toekomst zal dit zeker het geval zijn, gezien de hogere eisen die aan de op een dergelijk terrein vereiste voorzieningen zullen worden gesteld.

§ 3. Arbeidsbezetting en aard van de werkzaamheden

Naast het feit dat het bieden van verblijfsaccommodatie aan gasten gepaard gaat met een tijdelijk afstaan van een bepaald gedeelte van woonhuis, bedrijfsgebouwen of bedrijfsareaal, al naar gelang de vorm van het toeristische nevenbedrijf, brengt deze activiteit tevens een zekere hoeveelheid arbeid met zich mee. Uit de enquêtegegevens blijkt dat in het algemeen evenwel niet veel tijd aan het toeristische nevenbedrijf in zijn huidige omvang hoeft te worden besteed. Op ruim twee derde deel van de bedrijven bleef deze arbeid beperkt tot minder dan 5 weken per jaar, op ruim de helft vergde het in totaal zelfs minder dan 2 weken.

De aard van het toeristische nevenbedrijf was hierbij van belang (bijlage 9). Hieruit blijkt dat de kamerverhuur zonder pension in de omvang,

waarin het op de geënquêteerde bedrijven voorkwam, in het algemeen weinig werk meebracht. Hetzelfde kan, zij het in iets mindere mate, worden gezegd van de verhuur van huisjes en van bedrijfsgebouwen. Het hebben van pensiongasten vroeg veruit het meeste werk; op 10 van de 13 geënquêteerde bedrijven, waar uitsluitend deze vorm voorkwam, werd hieraan in totaal minstens 10 weken per jaar besteed. Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat op 8 van de 17 bedrijven, die voor het toeristische nevenbedrijf gedurende kortere of langere tijd "vreemd personeel" indienst hadden, kamers met pension werden verhuurd.

Uit de enquêtegegevens over de aard van de arbeidsbezetting op het toeristische nevenbedrijf bleek dat de vrouw des huizes van veel belang was voor deze nevenactiviteit. Op 85% van de geënquêteerde bedrijven nam de echtgenote, huishoudster of het vrouwelijke bedrijfshoofd namelijk het werk verbonden aan het verschaffen van verblijfsaccommodatie geheel of ten dele voor haar rekening, op ruim een kwart zelfs geheel. Daarnaast verrichtte iets meer dan de helft van de mannelijke bedrijfshoofden arbeid op het toeristische nevenbedrijf, op de overgrote meerderheid van deze bedrijven bijgestaan door zijn vrouw en/of andere gezinsleden en/of vreemd personeel. Tenslotte werkte op 19% van de geënquêteerde bedrijven minstens één ander gezinslid mee in het toeristische nevenbedrijf en op 18% "vreemd personeel".

De arbeid van de vrouw speelde derhalve een belangrijke rol bij het werk voor de vakantiegangers. Dit blijkt tevens uit het feit dat op de geënquêteerde bedrijven in totaal 15 vrouwelijke en 7 mannelijke gezinsleden, benevens 18 vrouwen en 3 mannen, die niet tot het gezin behoren, gedurende kortere of langere tijd in het toeristische nevenbedrijf werkten.

Bijlage 10 geeft nadere informatie over het aandeel van de categorieën meewerkenden in deze arbeidsbezetting, waarbij tevens een onderverdeling naar de aard van het toeristische nevenbedrijf is gemaakt.

Allereerst valt op dat een belangrijk deel van het werk ten behoeve van de gasten door de vrouw des huizes werd verricht. Op 60% van de geënquêteerde bedrijven nam zij minstens de helft van dit werk voor haar rekening, terwijl dit op slechts 30% door het mannelijke bedrijfshoofd geschiedde. Op een derde van de bedrijven verrichtte de vrouw zelfs het overgrote deel van deze arbeid tegenover het mannelijke bedrijfshoofd op slechts 10%.

Voorts blijkt uit bijlage 10 dat er een zeker verband bestaat tussen de mate van meewerken van de vrouw des huizes op het toeristische nevenbedrijf en de aard hiervan. Vooral op de bedrijven met kamerverhuur met en zonder pension werd het meeste werk hiervoor door de echtgenote verricht, terwijl het aandeel van mannelijke arbeidskrachten bij beide vormen gering was. Ook bij de verhuur van huisjes kwam het meeste werk in het algemeen voor rekening van de vrouw des huizes, hoewel op een niet te verwaarlozen aantal van deze bedrijven minstens de helft van de hiervoor te verrichten arbeid door de man werd gedaan. Bij de bedrijven met verhuur van de bedrijfsgebouwen daarentegen kwamen er meer voor, waar de man het meeste werk hiervoor verrichtte.

Ook blijkt er een zeker verband te bestaan tussen de mate van meewerken van de vrouw des huizes op het agrarische bedrijf en op het toeristische nevenbedrijf.

Tabel 14. Meewerken van de vrouw des huizes op landbouwbedrijf en op toeristisch nevenbedrijf

Meewerken van de vrouw des huizes op het toeristische nevenbedrijf	Aant. bedr. met een geh. bedrijfsh. 1)		
	naar meewerken van de vrouw in des huizes op het landbouwbedrijf		totaal
	niet	≤ 3 uur/ dag	≥ 4 uur/ dag
Niet	5	3	4
Minder dan 2 weken	29	8	4
2-5 weken	13	5	3
5 weken en langer	13	2	2
Al deze bedrijven	60	18	13
			91

1) Met inbegrip van landbouwbedrijven met een weduwe met zoon en met een ongehuwd bedrijfshoofd met huishoudster.

Door een kwart van deze vrouwen werd zowel arbeid verricht in het agrarische als in het toeristische bedrijfsgedeelte. Verder werkte op meer dan de helft van deze bedrijven de vrouw des huizes niet dan wel nog geen 2 weken per jaar op het toeristische nevenbedrijf mee, op bijna een vijfde deel evenwel minstens 5 weken per jaar. In het algemeen verrichtte de vrouw des huizes minder vaak of gedurende kortere tijd werk op het toeristische nevenbedrijf naarmate zij per dag meer tijd aan het landbouwbedrijf besteedde.

Bij de enquête (bijlage 1) is de meewerkenden gevraagd welke werkzaamheden naar verhouding veel tijd vroegen op het toeristische nevenbedrijf. Bijlage 11 geeft hiervan een overzicht. Aangezien de werkzaamheden in de verschillende vormen van verblijfsaccommodatie niet steeds hetzelfde karakter hebben, zijn hierin uitsluitend de meningen van de meewerkenden op de bedrijven met slechts één vorm van toeristisch nevenbedrijf opgenomen.

Hieruit blijkt dat bij de exploitatie van huisjes in het seizoen veel tijd ging zitten in het werk verbonden aan de gastenwisseling op zaterdag, vooral voor de vrouw des huizes, die dit relatief vaker heeft genoemd dan de mannelijke meewerkenden. Buiten het seizoen betrof dit het schoonmaken, inrichten en opruimen, welke werkzaamheden eveneens veel meer door de vrouwelijke dan door de mannelijke meewerkenden werden verricht. Bij het onderhoud van de aanwezige accommodatie, typisch werk voor buiten het seizoen, was de ermee gemoeide tijd uitsluitend van belang bij de exploitatie van huisjes en/of kampeerterrein. Alle 14 bedrijven, waar deze werkzaamheden door de meewerkende(n) in dit verband werden genoemd, hadden één of beide laatstgenoemde vormen van toeristisch bedrijf. Voorts bleek in al deze gevallen het onderhoudswerk door de mannelijke meewerkenden te worden verricht.

Bij de verhuur van kamers met pension stond het werk verbonden aan de verzorging van de maaltijden, de afwas en het schoonhouden van de ka-

mers sterk op de voorgrond, vooral bij de vrouwelijke meewerkenden. Ook bij de verhuur van kamers zonder pension kwam het meeste werk op de vrouwen neer, waarbij dezelfde werkzaamheden als bij de verhuur van huisjes veel tijd vroegen, hoewel in iets minder sterke mate.

Over de verhuur van bedrijfsgebouwen werd opgemerkt dat met name het werk vóór en/of na het seizoen veel tijd vergde, nog meer voor de mannelijke dan voor de vrouwelijke meewerkenden. Ook de gebruikelijke werkzaamheden bij de wisseling van de gasten op zaterdag namen bij deze vorm in verhouding veel tijd in beslag. Hiermee waren de vrouwen evenwel meer belast dan de mannen.

Tenslotte is op ruim een kwart van alle geënquêteerde bedrijven nog de opmerking vernomen dat relatief veel tijd is gemoeid met praten met de gasten, onder meer over het bedrijf. Op één na van al deze bedrijven vroeg dit veel tijd van de man, op ruim driekwart ervan van de vrouw.

§ 4. Het inkomen uit het toeristische nevenbedrijf

Om een indruk te verkrijgen van het inkomen uit het toeristische nevenbedrijf werd aan de geënquêteerden de vraag gesteld welk deel van het totale jaarinkomen dit ongeveer uitmaakte. Uit de gegeven antwoorden bleek dat de helft van de geënquêteerden uit het toeristische nevenbedrijf minder dan 15% van zijn totale jaarinkomen haalde. Op een achtste deel van de bedrijven bracht de toeristische nevenactiviteit echter minstens de helft van het totale jaarinkomen op. Voorts verwierf een kwart van de geënquêteerden een kwart tot de helft van het totale jaarinkomen uit het verschaffen van verblijfsaccommodatie.

Het voorgaande geeft evenwel geen beeld van het financiële resultaat van het toeristische nevenbedrijf. Met andere via de enquête verzamelde gegevens is het evenwel mogelijk hiervan een globale berekening te maken. Daarvoor staan ter beschikking de gedane investeringen, het aantal overnachtingen, de prijzen en de bestede arbeid. Aangezien verwacht mag worden dat zowel de investeringen als de arbeid door de geënquêteerden werden geschat, dienen de resultaten van deze berekening met de nodige reserve te worden bekeken.

Naast de berekening van de opbrengsten uit de prijzen en het aantal overnachtingen zijn bij de berekening van de kosten de volgende normen gehanteerd:

Afschrijving en onderhoud	{	10% van de investering in inventaris voor kamerverhuur met pension;
		8% van de investering in inventaris voor kamerverhuur zonder pension;
		5% van de investering in installaties voor kampeerterrein, enz.;
		2% van de investering in gebouwen;
Rente		5% van het totale geïnvesteerde bedrag;
Voeding		f. 5,- per pensiodag en f. 2,- per nacht voor logies en ontbijt;
Vreemde arbeid		f. 150,- per week.

Op deze wijze kon van 84 geënquêteerden het inkomen uit het toeristische nevenbedrijf worden benaderd.

Tabel 15. Inkomen bij de diverse vormen van toeristisch nevenbedrijf

	Aantal geënquêteerden						in totaal
	naar inkomen uit het recreatieve bedrijfs gedeelte						
	<f.500	f.500- f.1000	f.1000- f.2000	f.2000- f.3000	f.3000- f.5000	≥f.5000	
Kamerverhuur:							
met pensioen	-	3	3	1	2	3	12
zonder pensioen	14	6	-	-	-	-	20
Bedrijfsgebouwen	-	4	4	1	1	-	10
Huisjes	9	2	4	1	-	-	16
Kampeerterrein	-	1	-	-	1	1	3
Combinaties	-	9	3	5	2	4	23
Alle geënquêteerden	23	25	14	8	6	8	84

Op 57% van de bedrijven bleef het inkomen uit het toeristische nevenbedrijf beneden f. 1 000,- per jaar en had het in het algemeen als aanvulling op het agrarische inkomen geringe betekenis. Een zesde van de geënquêteerden wist per jaar evenwel minstens f. 3 000,- inkomen uit het verlenen van bedrijfsaccommodatie te verwerven. Voor deze groep was de nevenactiviteit uit financieel oogpunt dus wel degelijk van betekenis. Van de geënquêteerden, die jaarlijks een inkomen van f. 1 000,- - f. 3 000,- uit hun toeristische nevenbedrijf maakten kon worden gezegd, dat hier veelal sprake was van een welkome aanvulling op het inkomen uit het agrarische bedrijf.

De bedrijven met kamerverhuur met pension hadden dooreen genomen de gunstigste financiële resultaten, gevolgd door de bedrijven met een combinatie van twee of meer vormen van recreatie. Ook de verhuur van bedrijfsgebouwen leverde in meerderheid minstens een welkome aanvulling op het agrarische inkomen op. Dit was bij de verhuur van kamers zonder pension op geen enkel bedrijf het geval en bij de verhuur van huisjes op 5 van de 16 bedrijven.

Beide laatstgenoemde vormen van toeristisch nevenbedrijf droegen weinig bij ter vergroting van het inkomen, tenminste in de omvang, waarin zij werden geëxploiteerd. Gemiddeld bedroeg het jaarlijkse inkomen uit deze nevenactiviteit op de bedrijven met uitsluitend kamerverhuur zonder pension of verhuur van huisjes respectievelijk ruim f. 78,- en ongeveer f. 59,- per slaapplek bij een gemiddelde verhuurperiode van respectievelijk 6,5 en 8 weken. Indien men derhalve uitsluitend uit één van deze vormen van toeristisch bedrijf minstens een aanvullend inkomen wil halen, dan dient men de beschikking te hebben over minimaal 15 respectievelijk 20 slaapplekken. Het is, gezien de daartoe benodigde ruimte bij

kamerverhuur respectievelijk de daartoe benodigde investeringen bij de verhuur van huisjes, nauwelijks denkbaar dat vele agrariërs hiertoe zullen overgaan.

De verhuur van bedrijfsgebouwen heeft op de 10 bedrijven, die deze vorm als nevenbedrijf uitoefenen, een gemiddeld inkomen van ruim f.30,- per jaar per slaapplek opgeleverd bij een gemiddelde bezetting van ruim 90% van gemiddeld 47 slaappleken gedurende de schoolvakanties (6 à 7 weken). Deze vorm van toeristisch nevenbedrijf, waaraan op deze 10 bedrijven gemiddeld 3 weken per jaar werk is verbonden, kan een waardevolle aanvullende inkomstenbron betekenen voor agrariërs, die gedurende de gehele duur van de schoolvakanties minstens 65 à 70 personen onderdak weten te verschaffen.

De verhuur van kamers met pension, één van de financieel aantrekkelijkste vormen van toeristisch nevenbedrijf, vroeg relatief veel arbeid, die hoofdzakelijk door vrouwen werd verricht. Deze vorm van nevenbedrijf op een boerderij is derhalve pas dan financieel aantrekkelijk indien er gedurende het seizoen voldoende arbeidsreserve bij de vrouwelijke gezinsleden is.

Ook de bedrijven met een combinatie van twee of meer vormen van toeristisch nevenbedrijf boekten hieruit veelal een aanvaardbaar financieel resultaat. Gezien de grote verscheidenheid aan combinaties is het evenwel niet mogelijk de financieel aantrekkelijkste aan te duiden. Wel bleken 4 van de 6 bedrijven uit deze groep, die uit het recreatieve bedrijfsgedeelte een inkomen van minstens f. 3 000,- per jaar hadden, meer dan drie vierde van de totale bruto-opbrengst van het toeristische nevenbedrijf te hebben verworven uit de exploitatie van huisjes en een kampeerterrein. Dit feit, gecombineerd met de goede financiële resultaten van 2 van de 3 bedrijven met uitsluitend kampeerterrein en de weinig bemoedigende financiële resultaten van de bedrijven met uitsluitend huisjes, doet vermoeden, dat de exploitatie van een kampeerterrein als nevenbedrijf een waardevolle aanvulling op het agrarische bedrijfsinkomen zou kunnen zijn, in aanmerking genomen de in de toekomst te stellen eisen aan de accommodatie. Gezien de enquêtegegevens vergt dit een omvang van 1 à 1,25 ha.

§ 5. Meningen over het inkomen uit het toeristische nevenbedrijf

In § 4 is aan de hand van beschikbare gegevens en met behulp van diverse normen een globale berekening van het inkomen uit het toeristische nevenbedrijf gemaakt. Daarnaast is het interessant te vernemen hoe de geënuquêteerden zelf over dit inkomen denken. Van 88 van hen is deze mening bekend. Slechts 11 vonden dat hun inkomen uit de verblijfsaccommodatie niet van belang was. Van de rest hadden 61 als mening dat het ongeveer aan hun verwachtingen voldeed, terwijl 11 respectievelijk 5 van mening waren dat hun inkomen boven respectievelijk onder de verwachtingen lag.

Geen van de geënuquêteerden, die hun inkomen uit het toeristische nevenbedrijf niet van belang vonden, had hieruit minstens f. 1 000,- per jaar

behaald aan inkomen. Overigens bestond er geen duidelijk verband tussen de mening over het inkomen uit het recreatieve nevenbedrijf en het berekende inkomen hieruit.

Tot de groep die hun inkomen uit het toeristische nevenbedrijf niet van belang vond, behoorden 9 met uitsluitend kamerverhuur zonder pension en 1 met één huisje. Voorts bleek ruim een kwart van de geënquêteerden met pensiongasten, al dan niet in combinatie met één of meer andere vormen, te vinden dat dit inkomen boven de verwachtingen lag, terwijl dit bij degenen met huisjes, kampeerterrein of kamerverhuur zonder pension varieerde van een twaalfde tot een achtste. Verhuurders van bedrijfsgebouwen waren laatstgenoemde mening niet toegedaan.

Men kan zich afvragen waarom de geënquêteerden, die een berekend inkomen uit het toeristische nevenbedrijf hadden beneden f. 1 000,- per jaar en dit inkomen niet onder de verwachtingen vonden, ermee zijn begonnen. In dit verband is het interessant om na te gaan welke motieven bij deze groep die meer dan de helft van alle geënquêteerden omvatte, een rol speelden. De financiële motieven bleken de voornaamste plaats in te nemen, hoewel zij iets minder vaak werden genoemd dan door alle geënquêteerden (62% respectievelijk 70%). Opmerkelijk is de relatief belangrijke rol, die de economische motieven (benutten van vrije of vrijgekomen ruimte) bij deze groep hadden gespeeld (38% tegen 26% bij alle geënquêteerden). Het benutten van de om de een of andere reden aanwezige ruimte op een boerderij voor verblijfsaccommodatie leverde derhalve lang niet altijd een welkome aanvulling van het agrarische inkomen op. Dit was eveneens het geval bij de exploitatie van een toeristisch nevenbedrijf op financiële motieven. Immers bijna 60% van de geënquêteerden die om laatstgenoemde redenen, al dan niet gecombineerd met andere, met een toeristisch nevenbedrijf begonnen, had geen kans gezien hieruit een inkomen van minstens f. 1 000,- per jaar te behalen.

Samenvattend kan worden gesteld, dat, gezien het berekende inkomen uit het verschaffen van verblijfsaccommodatie en hun eigen mening over dit inkomen, voor een meerderheid van de agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf deze nevenactiviteit in de vorm en omvang zoals die tijdens de enquête aanwezig was, onvoldoende opleverde ter aanvulling van hun inkomen uit het agrarische bedrijf.

Het landbouwbedrijf en het toeristische nevenbedrijf

Op een bedrijf, waar naast de landbouw het toerisme als nevenbedrijf aanwezig is, is het geenszins ondenkbaar, dat beide bedrijfstakken elkaar onderling beïnvloeden. Vanuit agrarisch oogpunt is het van belang te weten of het uitoefenen van een toeristisch nevenbedrijf ook nadeel berokkent aan het agrarische hoofdbedrijf.

In de eerste paragraaf wordt een indruk gegeven van de mate, waarin voor het recreatieve bedrijfs gedeelte gebruik wordt gemaakt van cultuurgrond en bedrijfsgebouwen. Vervolgens zal in § 2 worden weergegeven welke voor- en nadelen er, naar de mening van de geënuquêteerden, aan het uitoefenen van een toeristisch nevenbedrijf op een landbouwbedrijf zijn verbonden. Tevens wordt nagegaan, hoe het bedrijfshoofd er, na afweging van eventuele voor- en nadelen tegenover staat. Daarnaast is het met behulp van enquêteresultaten mogelijk een indruk van de meningen van de gezinsleden hierover te geven.

In de laatste paragraaf wordt aandacht besteed aan de mening van de geënuquêteerden met betrekking tot de combinatie landbouw en recreatie op één bedrijf. Daarna komen de veranderingen ter sprake, die men i.v.m. het verschaffen van verblijfsaccommodatie in de opzet van het landbouwbedrijf heeft aangebracht. Voorts wordt nagegaan of en in hoeverre men de opzet van het toeristische nevenbedrijf heeft gewijzigd in verband met de exploitatie van het landbouwbedrijf. Besloten wordt met een globale indruk van de invloed van de combinatie landbouw en recreatie op de naast, meestal agrarische, omgeving.

§ 1. Gebruik van het landbouwbedrijf voor verblijfsaccommodatie

Het is zonder meer duidelijk dat door de verschillende exploitatievormen van toeristisch bedrijf ook op verschillende manieren en in verschillende mate gebruik wordt gemaakt van het landbouwbedrijf. Zo wordt bij kamerverhuur vrijwel nooit een beroep op grond en/of bedrijfsgebouwen gedaan. Daarentegen onttrekt een kampeerterrein veelal tijdelijk grond aan het agrarische gebruik.

Bijna 60% van de geënuquêteerden behoefde voor het recreatieve bedrijfs gedeelte geen beroep te doen op cultuurgrond en/of bedrijfsgebouwen. Bij degenen, die uitsluitend huisjes of kamers verhuurden was dit in nog sterkere mate het geval. Volledigheidshalve zij hierbij vermeld, dat 7 van deze 54 bedrijven voor de gasten 0,25 ha of meer grond in gebruik hadden in de vorm van bos, heide, braakland of erf.

Tabel 16. Aard van het gebruik van het agrarische bedrijf voor het toeristische nevenbedrijf

	Aantal landbouwbedrijven met in gebruik voor recreatie				in totaal
	alleen cultuur- grond	alleen bedrijfs- gebouwen	grond en gebouwen	geen van beide	
Kamerverhuur:					
met pension	1	1	1	9	12
zonder pension	-	-	-	20	20
Bedrijfsgebouwen	-	4	6	-	10
Huisjes	2	-	-	15	17
Kampeerterein	2	1	-	1	4
Combinaties	5	4	14	9	32
Alle bedrijven	10	10	21	54	95

Bij een derde deel van de geënquêteerden werd voor het toeristische nevenbedrijf tijdelijk cultuurgrond aan het bedrijf onttrokken, terwijl eveneens bij een derde deel tijdelijk bedrijfsgebouwen in beslag werden genomen. Op de helft van de geënquêteerde bedrijven, waar voor het verschaffen van verblijfsaccommodatie tijdelijk gebruik werd gemaakt van het agrarische bedrijf, betrof het zowel cultuurgrond als bedrijfsgebouwen. De onttrekking van bedrijfsgebouwen had meestal geen invloed op het landbouwbedrijf, aangezien in het vakantieseizoen vele van deze gebouwen (b.v. de koestal) toch niet als zodanig in gebruik zijn en dus kunnen worden verhuurd.

Van de bedrijven met een gemengde exploitatievorm van het toeristische nevenbedrijf had ruim 70% hiervoor cultuurgrond en/of bedrijfsgebouwen in gebruik. Dit was evenwel niet verwonderlijk, want twee derde deel van hen exploiteerde een kampeerterein en/of verhuurde bedrijfsgebouwen.

Over het algemeen viel het tijdelijke relatieve verlies aan cultuurgrond nogal mee. Op 6 bedrijven nam de verblijfsaccommodatie een vijfde deel of meer van het totale bedrijfsareaal in beslag. Zoals te verwachten viel, daalde het relatieve gebruik van cultuurgrond voor het toeristische nevenbedrijf naarmate de bedrijven meer cultuurgrond in gebruik hadden. Aangenomen dat op alle 13 bedrijven van 10 ha of groter, die cultuurgrond voor het toeristische nevenbedrijf in gebruik hadden, en op de 6 bedrijven van 5-10 ha met minder dan 10% van de bedrijfsoppervlakte hiervoor het tijdelijke gemis van een deel van de cultuurgrond van weinig invloed was, zou hoogstens een achtste van alle geënquêteerden als gevolg van dit tijdelijke gebruik van cultuurgrond (vrijwel uitsluitend grasland) de bedrijfsvoering eventueel hebben moeten aanpassen. In § 3 van dit hoofdstuk wordt nagegaan in hoeverre dit werkelijk het geval is geweest.

Bijna de helft van de voor de gasten gereserveerde cultuurgrond op alle geënquêteerde bedrijven werd gebruikt als kampeerterein, een vijfde deel als ruimte rond huisjes en een derde deel voor sport en spel.

Laatstgenoemde vorm van gebruik van cultuurgrond door de gasten werd vooral aangetroffen op de bedrijven met verhuur van bedrijfsgebouwen. Van deze kampeerboerderijen werd vooral gebruik gemaakt door jeugdige vakantiegangers in groepsverband.

Ruim een kwart van de geënquêteerden verhuurde 's zomers bedrijfsgebouwen; in ruim vier vijfde van de gevallen werden er groepen in ondergebracht. Bijna twee derde van de geënquêteerden met deze vorm van toeristisch nevenbedrijf had hiervoor tijdelijk de helft of meer van de bedrijfsgebouwen gereserveerd, bij een kwart zelfs drie vierde of meer. Laatstgenoemden kwamen uitsluitend voor bij bedrijven met overwegend rundveehouderij. Bij de bedrijven met overwegend veredelingsproductie was het gebruik van bedrijfsgebouwen duidelijk minder intensief. In het algemeen zijn kippen- en varkenshokken immers het hele jaar bezet en bovendien lenen deze zich minder voor het onderbrengen van grote groepen. Overigens was op de bedrijven met een kleinere produktieomvang gemiddeld een geringer deel van de bedrijfsgebouwen als verblijfsaccommodatie in gebruik dan op de grotere.

Hoewel bij de verhuur van kamers hoegenaamd geen beroep op cultuurgrond en/of bedrijfsgebouwen werd gedaan (tabel 16), was het in dit verband interessant te weten in welke mate men hiervoor tijdelijk woonruimte afstond.

Tabel 17. Gebruik van de woning voor kamerverhuur

	Aantal bedrijven met kamerverhuur					in totaal
	naar seizoengebruik van de woning in					
	procenten t.b.v. de gasten					
	20-33	33-50	50-75	75-99	100	
Kamers:						
met pension	-	-	9	3	3	15
zonder pension	7	2	15	7	4	35
Alle bedrijven	7	2	24	10	7	50
Gezinssamenstelling:						
echtpaar 1)	-	1	6	2	2	11
echtpaar met < 3 kind	1	1	10	4	3	19
echtpaar met ≥ 3 kind	6	-	8	4	2	20

1) Inclusief 2 weduwen met één volwassen mannelijk gezinslid.

Ruim de helft van de 95 geënquêteerden verhuurde 's zomers kamers, waarvan 30% met en 70% zonder pension. Het overgrote deel van hen verhuurde in het seizoen meer dan de helft van hun woning, een derde zelfs minstens drie vierde deel ervan.

Voorts blijkt uit de onderste helft van tabel 17, waarin beide categorieën van kamerverhuur als gevolg van het geringe verschil in gezinssamenstelling zijn samengevoegd, dat de omvang van dit type nevenbedrijf

samenhangt met de gezinsgrootte. Immers bij de echtparen met 3 of meer kinderen werd gemiddeld een kleiner gedeelte van de woning tijdelijk afgestaan voor verhuur aan vakantiegangers dan bij de overige geënquêteerden met deze vormen van toeristisch nevenbedrijf.

§ 2. Mening over de voor- en nadelen verbonden aan het toeristische nevenbedrijf

Op twee na alle geënquêteerden waren van mening, dat het verschaffen van verblijfsaccommodatie bepaalde voordelen heeft; vele noemden zelfs meer dan één voordeel. Volgens 84% van hen waren hieraan financiële voordelen verbonden. Ruim een derde deel was van mening, dat het uitsluitend een voordeel van financiële aard was. Men noemde in dit verband onder meer:

- een vermeerdering van inkomsten;
- een vaster inkomen dan de landbouw;
- het meer opbrengen dan de landbouw;
- de verkoop van produkten van eigen bedrijf aan de gasten.

Daarnaast vond bijna 60% van de geënquêteerden, dat de exploitatie van een toeristisch nevenbedrijf ook voordelen voor het gezin had. Hiertoe kunnen onder andere de volgende uitspraken worden gerekend:

- het contact met andere mensen;
- het opdoen van mensenkennis;
- het geeft gezelligheid;
- het vergroot de kennissenkring;
- het is goed voor de algemene ontwikkeling.

Slechts een enkeling zag bepaalde voordelen voor het bedrijf.

Verder bleken, naar de mening van de betrokkenen, aan het verhuren van bedrijfsgebouwen minder vaak voordelen voor het gezin te zijn verbonden, en aan de kamerverhuur zonder pension minder vaak voordelen van financiële aard. Dit laatste was niet zo verwonderlijk, want uit de enquête is gebleken, dat bijna de helft van deze categorie geënquêteerden nog geen 5% van hun totale jaarinkomen verwierf uit het toeristische nevenbedrijf, terwijl dit bij slechts een zesde van alle geënquêteerden het geval was.

Ruim de helft van de geënquêteerden meende dat er aan het bieden van verblijfsaccommodatie geen nadelen waren verbonden. In het algemeen ondervond men van de verhuur van huisjes weinig nadelen. Ze stonden veelal apart en namen niet veel ruimte in. Daarentegen waren de verhuurders van kamers zonder pension het slechtst te spreken; bijna twee derde van hen noemde één of meer nadelen.

Door de 46 geënquêteerden, die in de exploitatie van het toeristische nevenbedrijf nadelen zagen, werden ongeveer even vaak nadelen voor het bedrijf, nadelen voor het gezin als nadelen voor de levenswijze genoemd. Vooral zij, die kamers verhuurden, ondervonden hiervan nadelen voor gezin en levenswijze.

Tot de nadelen voor het bedrijf behoren onder andere:
je kunt minder vlot doorwerken;

praten met de gasten kost tijd;
het levert meer brandgevaar op;
het geeft veel drukte op het erf.

Als nadelen voor het gezin zijn vooral genoemd:
wij moeten ons behelpen met wonen en/of slapen;
je bent een deel van je vrijheid in huis kwijt;
je bent erg gebonden aan huis.

Nadelen voor de levenswijze vond men:
je bent minder vrij in je doen en laten;
je krijgt minder nachtrust dan normaal;
in het hoogseizoen heb je een jachtig leven.

Door de geënquêteerden werden de voor- en nadelen van het toeristische nevenbedrijf tegen elkaar afgewogen. Voor ongeveer 80% hadden de voordelen de overhand, slechts enkelen ontdekten meer nadelen.

Tabel 18. Verhouding voor- en nadelen van het toeristische nevenbedrijf

	Aantal geënquêteerden		in totaal
	naar aard van de genoem- de voordelen		
	financiële	andere	
Bij de exploitatie van het toeris- tische nevenbedrijf:			
overwegen de voordelen	69	8	77
overwegen de nadelen	2	1	3
evenwicht voor- en nadelen	7	5	12
geen mening	2	1	3
Alle geënquêteerden	80	15	95

Een grote meerderheid van de geënquêteerden vond dat bij de exploitatie van een toeristisch nevenbedrijf de voordelen overwogen, slechts een enkeling stond er sceptisch tegenover. De financiële voordelen bleken dit oordeel duidelijk in positieve zin te beïnvloeden. Het was niet verwonderlijk dat 70% van de verhuurders van kamers zonder pension vond dat de voordelen overwogen, terwijl een vierde deel van hen van mening was dat voor- en nadelen elkaar ongeveer in evenwicht hielden, zodat deze categorie geënquêteerden het minst gunstige oordeel over de exploitatie van een toeristisch nevenbedrijf had. In het begin van deze paragraaf is immers reeds gebleken dat deze kamerverhuurders minder vaak vonden dat hiaraan financiële voordelen waren verbonden.

Tenslotte is in dit verband tevens naar de mening van de gezinsleden gevraagd. Op ruim 80% van de geënquêteerde bedrijven bleken alle gezinsleden, voor zover tot oordelen in staat, het hebben van vakantiegangers prettig of erg prettig te vinden. Op de overige bedrijven vonden alle, dan wel sommige gezinsleden het niet prettig. Gezien de belangrijke taak

van de vrouw des huizes in het toeristische nevenbedrijf (hoofdstuk V), was het van belang, dat op de bedrijven, waar de gezinsleden hierover niet allen gelijk dachten, zij het hebben van gasten steeds prettig zei te vinden. Op slechts 3% van de betreffende bedrijven vond de vrouw des huizes het exploiteren van een toeristisch nevenbedrijf niet prettig, op 4% ervan had zij hierover geen mening.

§ 3. De onderlinge beïnvloeding van het landbouwbedrijf en het toeristische nevenbedrijf

In § 2 is uitsluitend aandacht besteed aan de mening over het toeristische nevenbedrijf. Hoewel deze in overgrote meerderheid positief bleek te zijn is het toch interessant te weten hoe men de combinatie landbouw en recreatie op één bedrijf heeft ervaren. Daartoe is de geënteerde de vraag voorgelegd: "In hoeverre is naar uw ervaring de exploitatie van het landbouwbedrijf te combineren met een toeristisch nevenbedrijf?" Hierbij kon men kiezen tussen goed, matig en slecht, terwijl bovendien een nadere toelichting op het antwoord is gevraagd.

Tabel 19. Meningen over de combinatie van landbouw en recreatie op één bedrijf

Mening over voor- en nadelen	Aantal geënteerden				in totaal
	naar ervaring met de combinatie			met geen mening	
	goed	matig	slecht		
Voordelen groter	68	7	1	1	77
Overige 1)	14	2	1	1	18
Alle geënteerden	82	9	2	2	95

1) De andere drie meningen uit tabel 18.

De ervaringen met de combinatie waren in het algemeen gunstig; tussen hen, die de voordelen van een toeristisch nevenbedrijf groter achtten dan de nadelen, en de overige geënteerden bestond hierin weinig verschil. De omvang van het toeristische nevenbedrijf speelde echter wel een rol; van de 15 geënteerden met 100 of meer slaapplekken vonden er 6 dat landbouw en recreatie op één bedrijf niet goed te combineren waren.

De bezwaren, genoemd door 11 geënteerden, hadden voornamelijk betrekking op een beïnvloeding van de arbeidsorganisatie, die neerkwam op een zekere belemmering van de normale gang van zaken op het landbouwbedrijf. In de praktijk bleek het een en ander echter mee te vallen. Op slechts 3 geënteerde bedrijven zag men, mede door de exploitatie van het toeristische nevenbedrijf, geen kans om zelf het werk op het landbouwbedrijf in het vakantieseizoen rond te krijgen, zodat men een loon-

werker moest inschakelen.

Als voornaamste argumenten, die de mening moeten staven, dat landbouw en recreatie op één bedrijf goed te combineren zijn, zijn aangevoerd:

- a. weinig of geen last of hinder van de gasten (door ruim een derde van deze geënquêteerden genoemd);
- b. er is weinig of geen werk aan verbonden, de vrouw des huizes doet het werk op het toeristische nevenbedrijf (ruim een vierde deel heeft één van beide genoemd);
- c. beide takken van bedrijf worden van elkaar gescheiden gehouden (ongeveer een vijfde deel);
- d. het vee loopt in het seizoen niet vlak bij de boerderij, het land ligt van huis (bijna een zesde deel);
- e. gasten of hun grotere kinderen helpen een handje mee op de boerderij (door een achtste deel genoemd).

Dat het al dan niet goed ervaren van de combinatie landbouw en recreatie op een bedrijf vooral een kwestie van de arbeidsorganisatie was, bleek uit het feit dat de veranderingen in de opzet van het landbouwbedrijf ten gevolge van de exploitatie van het toeristische nevenbedrijf, die overigens slechts op 10% van de geënquêteerde bedrijven waren aangebracht, voornamelijk hierop betrekking hadden. In dit verband werden genoemd:

het omzetten van bouwland in grasland en afschaffing van de bienteelt door de hoeveelheid arbeid die hieraan in het seizoen diende te worden besteed.

vermindering of afschaffing van varkens- en kippenhouderij door het feit dat vrouw en/of dochter in het vakantieseizoen haar taak in deze bedrijfsonderdelen niet kon nakomen.

Een aantal factoren bleek een zeer belangrijke rol te hebben gespeeld bij het al dan niet aanbrengen van veranderingen in de opzet van het agrarische bedrijf, ten gevolge van het verschaffen van verblijfsaccommodatie. Zo had ongeveer 80% van de geënquêteerden, die geen veranderingen in het landbouwbedrijf hadden aangebracht, aangevoerd dat dit niet nodig was, omdat het bedrijfshoofd zelf weinig of geen werk op het toeristische bedrijf had te verrichten. Voorts had 60% van hen geen veranderingen aangebracht, omdat door het toeristische nevenbedrijf geen bedrijfsgebouwen in beslag werden genomen, en eveneens 60%, omdat er weinig of geen cultuurgrond voor behoefde te worden gereserveerd.

Ook het aanbrengen van veranderingen in de opzet van het toeristische nevenbedrijf zou erop kunnen wijzen, dat men heeft ervaren dat het uitoefenen van landbouw en recreatie minder goed zijn te combineren op één bedrijf. Uit de enquête bleek dat een verandering in het toeristische nevenbedrijf in verband met de exploitatie van het landbouwbedrijf maar weinig is voorgekomen. Van de 33 bedrijven, die sinds zij verblijfsaccommodatie verschaffen hierin een verandering aanbrachten, hadden slechts 9 dit mede gedaan i.v.m. de exploitatie van het landbouwbedrijf. In 4 van deze gevallen had men kamerverhuur met pension opgegeven, omdat dat voor de vrouw des huizes te druk werd om dit er naast gezin en bedrijf bij te doen. Voorts zijn 4 van deze geënquêteerden overgegaan tot verhuur van huisjes, aangezien de kippen in verband met de bedrijfsresultaten werden opgeruimd.

Samenvattend kan worden gesteld dat landbouw en recreatie op één bedrijf goed te combineren zijn, indien:

- a. het bedrijfshoofd zelf weinig of geen werk op het toeristische nevenbedrijf behoeft te verrichten;
- b. het toeristische nevenbedrijf van niet te grote omvang is;
- c. voor de verblijfsaccommodatie geen bedrijfsgebouwen dan wel geen of weinig cultuurgrond nodig zijn (is);
- d. het toeristische nevenbedrijf niet te veel beslag legt op de ook op het landbouwbedrijf meewerkende echtgenote.

Uit het voorgaande is gebleken, dat slechts zelden sprake is van een ongunstige wederzijdse beïnvloeding van de twee bedrijfsonderdelen landbouw en recreatie. Hetzelfde kan, naar de mening van de geënquêteerden, gezegd worden van de invloed van deze combinatie op de naaste omgeving. Over het gedrag van hun gasten hebben zij namelijk vrijwel nooit klachten van omwonenden, merendeels agrariërs, vernomen. Dit is tevens gebleken uit interviews met bestuursleden van plaatselijke V.V.V.'s, politiefunctionarissen, assistenten van de landbouwvoorlichting en bestuursleden van afdelingen van landbouworganisaties. Voor zover deze zegslieden klachten uit de omgeving hebben vernomen, hadden deze betrekking op grote campings. Ook een gering aantal geënquêteerden heeft gezegd, dat zij hiervan weleens hinder hebben ondervonden op hun landbouwbedrijf.

De toekomst van het toeristische nevenbedrijf

In de eerste paragraaf wordt een overzicht gegeven van de toekomstplannen van de geënquêteerden voor het toeristische nevenbedrijf. Hierbij wordt tevens aandacht besteed aan een aantal factoren, die in het verleden mogelijk van invloed kunnen zijn geweest op het gaan verschaffen van verblijfsaccommodatie. Tevens wordt ingegaan op aard en herkomst van de gasten.

Vervolgens geeft § 2, aan de hand van een tweetal aspecten, een indruk van de instelling van de geënquêteerden ten opzichte van het toeristische nevenbedrijf. In een slotparagraaf wordt een overzicht gegeven van de voornaamste facetten van de overgang van het bieden van verblijfsaccommodatie als nevenberoep op een agrarisch bedrijf naar recreatie als hoofdberoep, zoals in het gebied van onderzoek is voorgekomen.

§ 1. Toekomstplannen voor het toeristische nevenbedrijf

In hoofdstuk VI is gebleken, dat zij, die naast het landbouwbedrijf verblijfsaccommodatie aan vakantiegangers verlenen, in het algemeen positief staan tegenover deze nevenactiviteit en er weinig of geen bezwaren voor de exploitatie van hun agrarische hoofdbedrijf in zien. Aangezien vooral financiële voordelen bij deze meningsvorm een rol spelen, is het geenszins ondenkbaar, dat, vooral indien het agrarische inkomen niet of slechts met veel inspanning en geldelijke offers kan worden verbeterd, men het meer in de richting van de recreatie als (aanvullende) inkomstenbron zal gaan zoeken.

De helft van de geënquêteerden wil het toeristische nevenbedrijf op dezelfde voet blijven voortzetten, een derde loopt met uitbreidingsplannen rond, terwijl ruimeen achtste deel de verblijfsaccommodatie wil inkrimpen of opheffen. De leeftijd van het bedrijfshoofd is hierbij een belangrijke factor.

De jongste leeftijdsgroep voelde veruit het meest voor uitbreiding, de oudste het meest voor beëindiging of verkleining. Het laatste kwam ook bij de 55-64 jarigen reeds vaak voor. Wanneer deze plannen doorgang kunnen vinden, dan zal rekening moeten worden gehouden met een uitbreiding van de verblijfsaccommodatie op de agrarische bedrijven, die tijdens de enquête een toeristisch nevenbedrijf hadden. (Tabel 20, zie blz. 75)

Bijlage 12 geeft informatie over de toekomstplannen in relatie met een aantal kenmerken van het agrarische bedrijf en het toeristische nevenbedrijf. Hierbij is de oudste leeftijdsgroep buiten beschouwing gelaten, aangezien deze voor de toekomstige uitbreidingsplannen niet interessant bleek te zijn.

Er kwamen volgens deze bijlage nogal wat verschillen in de aard van de toekomstplannen naar voren. Diverse hiervan echter kunnen worden terugggebracht tot een verschil in leeftijdsopbouw van de verschillende categorieën. Na eliminatie van laatstgenoemde verschillen krijgt men de in-

druk dat de "potentiële uitbreiders" relatief veel worden aangetroffen bij de landbouwbedrijven kleiner dan 5 ha, bij die met minder dan 600 bewerkingseenheden en bij die met (vrijwel) uitsluitend veredelingsproduktie. Naar intensiteit van de bedrijfsvoering bleken er dan geen opvallende verschillen te zijn; hetzelfde kon gezegd worden van de vorm en de omvang van het toeristische nevenbedrijf.

Tabel 20. Toekomstplannen voor het toeristische nevenbedrijf

	Aantal geënquêteerden naar leeftijd in jaren				in totaal
	< 45	45-54	55-64	≥ 65	
Uitbreiden	19	8	5	-	32
Huidige omvang hand- haven	15	20	11	3	49
Inkrimpen, beëin- digen	1	2	5	6	14
Alle plannen	35	30	21	9	95

Uit een indeling naar andere enquêtegegevens bleek, dat er ook een verband bestond tussen de aard van de toekomstplannen en het inkomen uit het recreatieve bedrijfsgedeelte, respectievelijk het aandeel van de vrouw des huizes in het werk op het toeristische nevenbedrijf. Over het eerste aspect kan worden opgemerkt:

- a. des te groter deel het inkomen uit het toeristische nevenbedrijf uitmaakte van het totale inkomen, des te meer voelde men voor uitbreiding in de richting van de recreatie;
- b. onder degenen, die vonden dat hun inkomen uit het toeristische nevenbedrijf boven hun verwachtingen was gelegen, kwamen in verhouding meer met uitbreidingsplannen voor dan onder de overigen.

Men voelde veel voor uitbreiding zolang de vrouw des huizes minder dan de helft van het werk op het toeristische nevenbedrijf voor haar rekening nam. Kennelijk zag men op deze bedrijven mogelijkheden tot uitbreiding, waarvan het eraan verbonden werk door de vrouw kon worden opgevangen.

De beweegredenen voor een uitbreiding van het toeristische nevenbedrijf lagen, evenals die voor het beginnen ermee alsmede die voor het aanbrengen van veranderingen in de oorspronkelijke opzet, hoofdzakelijk in het financiële vlak. Het meest werden genoemd:

- a. het geeft vergroting van het inkomen;
- b. het geeft een beter inkomen dan uit het agrarische bedrijf.

Van de 32 geënquêteerden met uitbreidingsplannen voerden 25 hiervoor financiële motieven aan, de meeste zelfs uitsluitend motieven van deze aard. Voorts vermeldde 7 als motief voor uitbreiding "de grote behoefte aan recreatie".

49 geënquêteerden wilden het toeristische nevenbedrijf in de toekomst op dezelfde voet voortzetten. De meest genoemde argumenten hiervoor waren:

- a. het gaat in deze omvang goed samen, wij kunnen het werk nu goed aan (door 15);
- b. gevorderde leeftijd en/of minder goede gezondheid (door 12);
- c. uitbreiding zou te veel investering vragen en te riskant zijn (door 11).

De uitbreidingsplannen gingen voornamelijk in de richting van huisjes en/of kampeerterrein. De helft van de 32 "potentiele uitbreiders" was namelijk van plan huisjes te gaan exploiteren of deze vorm van verblijfsaccommodatie uit te breiden. Het beginnen met een kampeerterrein of het uitbreiden ervan had bijna de helft van hen tot plan. Verder voelde ongeveer 10% voor uitbreiding van de verhuur van bedrijfsgebouwen.

Zowel voor uitbreiding in de richting van huisjes als in die van kampeerterrein werd door ruim de helft van de betrokkenen als argument gebruikt "er is veel vraag naar, veel behoefte aan". Ongeveer een derde deel van beide groepen noemde "ruimte ervoor beschikbaar zonder dat het landbouwbedrijf er schade van zal ondervinden". Dit laatste argument wees erop, dat de op die bedrijven geplande uitbreidingen waarschijnlijk niet van grote omvang zouden zijn. Voorts gold voor een vierde deel van hen met uitbreiding in de richting van huisjes nog als argument "het zit financieel goed". Tenslotte had ruim een vierde deel van hen, die het in de richting van kampeerterrein wilden zoeken, respectievelijk nog als argument genoemd.

- a. er is weinig extra werk aan verbonden;
- b. het vraagt de geringste investeringen.

Realisering van al deze uitbreidingsplannen zou, naar de mening van ruim 80% van de desbetreffende geënquêteerden, evenwel nog moeilijkheden opleveren. Dit zou vooral het geval zijn bij de voorgenomen uitbreiding in de richting van huisjes en/of kampeerterrein. Men verwachtte hierbij voornamelijk belemmeringen van de zijde van de overheid, die vooral betrekking zouden hebben op de agrarische bestemming van het gebied. In deze richting wezen de volgende in dit verband gedane uitspraken:

- a. wij mogen hier uitsluitend agrarisch bouwen;
- b. ons bedrijf ligt in agrarisch gebied;
- c. wij krijgen geen vergunning in verband met een (voorlopig) bestemmingsplan.

Een deel van hen die belemmeringen van deze aard noemden, bleek deze bij vorige pogingen tot uitbreiding reeds te hebben ondervonden. Deze bedrijven zijn evenwel niet in een bepaald gebied gelegen, doch verspreid over het gehele gebied van onderzoek. Tenslotte verwachten slechts 4 geënquêteerden die allen in de richting van huisjes en/of kampeerterrein wilden uitbreiden, bij deze uitbreiding financieringsmoeilijkheden te zullen ondervinden.

Ongeveer twee derdedeel van het aantal geënquêteerden met uitbreidingsplannen was van mening dat dit geen gevolgen voor het agrarische bedrijf zou hebben. De argumenten die hiervoor werden aangevoerd, duiden eveneens aan dat de voorgenomen uitbreidingen in het algemeen niet omvangrijk zouden zijn. Door driekwart van hen werd onder meer gesteld, dat de uitbreiding slechts tijdelijk, dan wel geen of weinig (extra) cultuurgrond zou vragen, terwijl de helft onder andere meende: "het zal weinig

of geen extra werk met zich meebrengen".

Van de 12 geënquêteerden, wier uitbreidingsplannen wel gevolgen voor het landbouwbedrijf zouden hebben, waren 5 bij realisering ervan voornemens het agrarische bedrijf volledig af te stoten, wilden 2 minder melkkoelen gaan houden en waren 2 anderen van plan al het melkvee af te schaffen en kalveren te gaan opfokken of jong- en mestvee te gaan houden.

Genoemde uitbreidingsplannen zijn of kunnen een stap zijn in de richting van omschakeling van landbouw met recreatie als nevenbedrijf naar het zich volledig toeleggen op het verschaffen van verblijfsaccommodatie, eventueel met landbouw als nevenberoep. Uit de antwoorden op een desbetreffende vraag (no. 58 van de vragenlijst) bleek dat 15 van de 95 geënquêteerden zich wel volledig op een recreatiebedrijf zouden willen toeleggen en het gehele landbouwbedrijf aan kant zouden willen doen. Voor het overgrote deel behoorden zij tot hen, die de verblijfsaccommodatie willen uitbreiden, van welke groep zij 40% uitmaakten. Van de 15 geënquêteerden met uitbreidingsplannen in de richting van een (groter) kampeerterrein voelde zelfs ruim twee derdedeel voor volledige overschakeling op een recreatiebedrijf.

Het is begrijpelijk dat hiervoor bij de geënquêteerden van 65 jaar en ouder geen animo bestond; overigens waren er qua leeftijd hoegenaamd geen verschillen. Verhoudingsgewijs groot was de animo voor het overschakelen naar recreatie als hoofdberoep bij hen die minder dan 5 ha cultuurgrond in gebruik hadden, het grootst bij hen, die (vrijwel) uitsluitend aan veredelingsproduktie deden. Bovendien bleek men hiervoor in het algemeen meer te voelen naarmate het inkomen uit het toeristische nevenbedrijf een groter deel van het totale jaarinkomen uitmaakte. Tenslotte speelde tevens de houding van bedrijfshoofd en echtgenote ten opzichte van het verschaffen van verblijfsaccommodatie een zeer belangrijke rol. Bij op één na alle bedrijven, waar men wel voor deze overschakeling voelde, achtte het bedrijfshoofd de voordelen van een toeristisch nevenbedrijf groter dan de nadelen en vond de vrouw des huizes het hebben van gasten prettig of erg prettig.

Ook voor deze overschakeling op recreatie als hoofdberoep waren de argumenten voornamelijk van financiële aard. Ongeveer 80% van hen, die zich hierop wel volledig zouden willen toeleggen, meende in deze sector een even goed of beter bestaan met minder werk en/of minder risico's te zullen hebben dan in de landbouw. Bij ongeveer een vierde deel speelde (daarnaast) de steeds toenemende behoefte aan recreatie een rol.

De voornaamste reden van hen, die er niet over dachten om zich volledig op een recreatief bedrijf toe te leggen, was, dat men zich met hart en ziel boer voelde. Bij de agrariërs, die hun toeristische nevenbedrijf wel zouden willen uitbreiden doch niet wilden overschakelen op recreatie als hoofdberoep, woog dit argument nog sterker. Andere belangrijke argumenten ertegen waren:

- a. het vergt te veel kapitaal, geeft geen goed jaarinkomen en brengt derhalve te grote risico's mee;
- b. men voelt er zich te oud of niet sterk genoeg voor;
- c. bedrijfshoofd of opvolger voelt er niet voor of is er naar zijn mening niet geschikt voor.

Naarmate men jonger was, had men in meerdere mate argument a. en het zich met hart en ziel boer voelen aangevoerd.

Tot nu toe is uitsluitend aandacht besteed aan eventuele uitbreidingsplannen van agrariërs, die reeds een toeristisch nevenbedrijf exploiteerden. Het is evenwel heel goed denkbaar, dat andere agrariërs hiertoe zullen overgaan, die dit tijdens de enquête nog niet deden. Met behulp van de ons ten dienste staande gegevens is hiervan geen exact beeld te geven; een enquête onder de agrariërs die niet over verblijfsaccommodatie beschikken, is hiervoor de aangewezen weg. Wel is het mogelijk, op basis van een aantal gegevens uit de gehouden enquête, een indruk te geven van factoren, die mogelijk van invloed kunnen zijn op het beginnen met een toeristisch nevenbedrijf door agrariërs.

In dit verband is het in de eerste plaats interessant te weten welke samenhang er bestaat tussen het tijdstip van bedrijfsoverneming en het begin van het toeristische nevenbedrijf. Hierbij dient allereerst te worden opgemerkt, dat bijna een vierde deel van de geënquêteerden een reeds bestaande combinatie van landbouw en recreatie overnam. Dit heeft uiteraard geen uitbreiding van de recreatiemogelijkheden op agrarische bedrijven ten gevolge, zodat deze bedrijven hier verder buiten beschouwing kunnen blijven. Van de overige 73 geënquêteerden was ongeveer 40% minder dan 5 jaar na bedrijfsoverneming begonnen met het toeristische nevenbedrijf, waarvan ruim de helft zelfs gelijktijdig met de overneming van het landbouwbedrijf. Voorts was dit bij ongeveer een derde na 5-15 jaar het geval geweest en bij ongeveer een vierde deel pas na 15 jaar of langer.

Tabel 21. Begonnen met toeristisch nevenbedrijf vergeleken met het begin van het landbouwbedrijf

	Aantal geënquêteerden, dat zelf met toeristisch nevenbedrijf begon			
	in de periode			in totaal
	voor 1955	1955-1959	vanaf 1960	
Begonnen met toeristisch nevenbedrijf:				
gelijk met landbouwbedrijf	12	4	-	16
Na het begin van het landbouwbedrijf:				
< 5 jaar	4	5	5	14
5- 9 jaar	2	2	9	13
10-14 jaar	3	2	7	12
15-19 jaar	3	2	3	8
≥20 jaar	2	2	6	10
Al deze geënquêteerden	26	17	30	73

Het gelijktijdig beginnen met een agrarisch bedrijf en een toeristisch nevenbedrijf is de laatste jaren niet meer voorgekomen. Men heeft - in de tijd bezien - steeds langer gewacht met het verschaffen van verblijfsaccommodatie. Als deze gang van zaken zich ook in de toekomst zal blij-

ven voordoen, lijkt een uitbreiding van recreatiemogelijkheden op agrarische bedrijven, die hieraan nog niet doen, niet uitgesloten. Welke omvang dit kan krijgen, is uit de bestaande gegevens niet op te maken, doch er dient voor de toekomst rekening mee te worden gehouden. Wel kan in dit verband nog worden opgemerkt, dat uit de enquête is gebleken dat vermindering van het bedrijfsareaal geen rol heeft gespeeld bij het gaan exploiteren van het toeristische nevenbedrijf nadat met reeds enige tijd een landbouwbedrijf heeft geëxploiteerd.

Voor de toekomstige ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven met een toeristisch nevenbedrijf is het tevens van belang te weten in hoeverre personen van buiten het gebied alsmede van buiten de agrarische sector zich tot deze combinatie voelen aangetrokken. Uit het onderzoek bleek, dat 9 geënquêteerden zich vanuit een plaats buiten het gebied aldaar hadden gevestigd, waarvan de meesten uit westelijk Nederland. Voorts werkte 15% van de autochtone geënquêteerden voor de overneming van het huidige landbouwbedrijf niet in de landbouw. Van beide laatstgenoemde categorieën waren 5 respectievelijk 7 gelijk met de overneming van het huidige landbouwbedrijf met verblijfsaccommodatie begonnen. De combinatie landbouw en recreatie op één bedrijf heeft dus wellicht een zekere aantrekkingskracht voor personen van buiten het gebied en van buiten de landbouw werkende autochtonen.

Ook de aard van de recreanten op de agrarische bedrijven, alsmede hun herkomst kunnen interessant zijn voor de toekomstige ontwikkeling van de verblijfsaccommodatie op deze bedrijven. Dat een verblijf als vakantieganger op een dergelijk bedrijf wel in de smaak valt, moge blijken uit het feit, dat men op slechts 5 van de 92 geënquêteerde bedrijven 1) geen recreanten had die regelmatig terugkeerden. Op ongeveer drie vierde deel van de 87 bedrijven met regelmatig terugkerende recreanten keerde de meer dan de helft van alle gasten regelmatig terug. Bij de bedrijven met verhuur van bedrijfsgebouwen kwam dit het meest voor (veelal jeugdgroepen), bij de bedrijven met huisjes het minst. Doordat vele agrariërs een toeristisch nevenbedrijf van geringe omvang hebben, is het niet verwonderlijk dat hier op den duur een zekere band tussen gast en gastheer ontstaat. Vele geënquêteerden vermeldten deze goede verstandhouding, slechts een gering aantal hunner zag hierin bezwaren.

Het merendeel van de regelmatig terugkerende recreanten op de geënquêteerde bedrijven was afkomstig uit de grote steden in het westen van het land. Op slechts een zevende van de geënquêteerde bedrijven vormden personen, niet afkomstig uit het westen (voornamelijk Twente en Gelderland), de meerderheid van de regelmatig terugkerende recreanten. Hierbij werd veelvuldig de opmerking gemaakt dat het percentage regelmatig terugkerende recreanten van buiten de randstad Holland, vooral de laatste paar jaren voor de enquête, toenam.

Uit gesprekken met bestuursleden van diverse V.V.V.'s, politiefunctionarissen, assistenten van de landbouwvoorlichting en agrariërs zonder toeristisch nevenbedrijf kreeg men de indruk, dat niet zozeer de mensen, die hun vakantie in een rustige omgeving wilden doorbrengen, doch de

1) Op 3 bedrijven was beantwoording nog niet mogelijk, aangezien men pas één jaar een toeristisch nevenbedrijf exploiteerde.

mensen met een smallere beurs meer op de landbouwbedrijven met verblijfsaccommodatie werden aangetroffen dan op de kampeerbedrijven, die als hoofdberoep werden geëxploiteerd 1). Dit gold vooral voor huisjes en pensionboerderijen. Men stelde minder hoge eisen, omdat men niet meer kon (of wilde) besteden.

§ 2. Ingesteld zijn op gasten

In voorgaande hoofdstukken is er enige malen op gewezen, dat verschillende geënuquêteerde bedrijven qua accommodatie en outillage beter waren ingesteld op recreatie dan andere. Daarnaast is het van belang te weten in hoeverre de personen, die het toeristische nevenbedrijf leidden, moeite hadden gedaan of alsnog wilden doen om dit zo goed mogelijk te doen. Hiervan is aan de hand van een tweetal criteria, namelijk de (toekomstige) aanwezigheid van enige scholing of ervaring in het toeristische bedrijf en het lidmaatschap van de plaatselijke V.V.V., een zekere indruk te geven. Aan het laatste criterium dient, wat de uitkomsten betrof, geen absolute waarde te worden toegekend in verband met de verzameling van het adressenmateriaal (zie § 4 van de inleiding), maar het geeft wel een zekere aanwijzing.

Op slechts een achtste deel van de geënuquêteerde bedrijven bleek enige scholing of ervaring aanwezig te zijn, die voor de exploitatie van het toeristische nevenbedrijf van nut kon zijn, en wel uitsluitend bij echtgenote of meewerkende dochter. In bijna 60% van deze gevallen, 7% van het totaal, betrof het scholing of ervaring die speciaal op het toerisme was gericht. De voornaamste redenen voor het ontbreken van enige scholing in deze richting waren:

- a. het is voor ons bedrijf niet van belang, de gasten regelen alles zelf (door ruim 40% genoemd);
- b. een dergelijke cursus is hier in de omgeving nog nooit gehouden, daar hebben wij nog nooit van gehoord (door ruim een derde genoemd).

De bereidheid om alsnog een cursus op het gebied van het toerisme te volgen was iets groter, maar beperkte zich toch tot ruim een zesde deel van de geënuquêteerde bedrijven. Bij een meerderheid van deze groep zou echtgenote of dochter een dergelijke cursus willen volgen. Bij hen, die het toeristische nevenbedrijf in de toekomst willen uitbreiden, was deze bereidheid in sterkere mate aanwezig. Het maakte daarbij geen verschil of men zich al dan niet volledig op de exploitatie van verblijfsaccommodatie zou willen toelagen.

- 1) Uit het in 1962 in opdracht van de Stichting tot Ontwikkeling van de Noord-West-Veluwe door R. d'Aumerie, sociaal-paedagogisch kandidaat, uitgevoerde onderzoek "Toeristenaccommodatie als nevenbedrijf, een onderzoek naar de bevindingen van de toeristen met de vakantieverblijven, door de bevolking als nevenbedrijven geëxploiteerd" bleek wel, dat 70% van de recreanten op deze bedrijven tot de lagere inkomensgroepen behoorde, doch dat laatstgenoemde categorie toeristen geen voorkeur voor een vakantie op het nevenbedrijf had. Een meer gericht onderzoek naar dit aspect lijkt dan ook verantwoord.

De voornaamste redenen, waarom men niet bereid was in de toekomst een cursus op toeristisch gebied te volgen waren:

- a. is voor ons bedrijf niet van belang, de gasten deelden alles zelf mee (door ruim een derde van deze 78 geënquêteerden genoemd);
- b. wij hebben al de nodige ervaring of scholing (door een vierde genoemd);
- c. wij stoppen er binnenkort toch mee (door ruim een achtste genoemd);
- d. wij zijn er te oud voor om deze moeite nog te doen (door ruim een achtste genoemd).

Tellen wij de reeds aanwezige scholing of ervaring en de bereidheid om alsnog een toeristische cursus te volgen samen, dan zal in de toekomst op maximaal een derde deel van de geënquêteerde bedrijven, die verblijfsaccommodatie willen blijven verschaffen, aan zekere eisen van vakmanschap worden voldaan. Op bijna de helft van de bedrijven, waar men zich volledig op toerisme zou willen toeleggen, zal dit dan het geval zijn.

Het tweede criterium, aan de hand waarvan een zekere indruk kan worden verkregen in hoeverre men zich heeft ingesteld op het toerisme, is het lidmaatschap van de plaatselijke V.V.V. Dit is immers een vereniging, die mede in het leven is geroepen om hen, die een toeristisch bedrijf exploiteren, aan gasten te helpen.

Van de geënquêteerde agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf was ruim 80% lid van deze vereniging. Voor het overgrote deel van hen was de reden van aansluiting (geweest): het krijgen van gasten, onder andere door meer bekendheid van hun naam en adres via folders e.d. Voor velen gold dit bij de enquête evenwel niet meer, omdat relatief veel gasten regelmatig terugkeerden en nieuwe gasten veelal op recommandatie van vroegere gasten kwamen. Daarnaast was ruim een vijfde van hen lid, omdat de V.V.V. door advertenties, folders e.d. het dorp of de streek meer bekendheid in het land geeft.

Uit deze paragraaf blijkt dat de agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf in het algemeen wel op het toerisme waren ingesteld, voor zover het direct tastbare resultaten voor henzelf kon opleveren (lidmaatschap V.V.V.). Dit was echter in beduidend mindere mate het geval, wanneer het erom ging het hun gasten in alle opzichten zo goed mogelijk naar de zin te maken (scholing en ervaring). Wel was men van dit laatste meer doordrongen naarmate men zich meer op de exploitatie van verblijfsaccommodatie wilde gaan toeleggen.

§ 3. Voornaamste facetten van de overgang van recreatie als nevenberoep op een agrarisch bedrijf naar recreatie als hoofdberoep

In § 1 van dit hoofdstuk is melding gemaakt van het feit, dat een aantal agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf zich wel volledig op de exploitatie van verblijfsaccommodatie wilde toeleggen en het landbouwbedrijf aan kant zou willen doen. Een vijftiental vraaggesprekken met personen, die deze stap al hadden gedaan, gaf een indruk van het hoe en waarom van deze overgang. Een dergelijke indruk kan van belang zijn voor in-

zicht in de verdere ontwikkeling van recreatiebedrijven uit agrarische bedrijven, al dan niet als nevenbedrijf. Gezien het geringe aantal waarnemingen moeten de resultaten vooral worden gezien als aanwijzingen van de richting, waarin deze ontwikkeling zich in de toekomst mogelijk zal kunnen voltrekken.

Dertien voormalige agrariërs, die ten tijde van de gesprekken hun hoofdberoep in de recreatie hadden, exploiteerden daarvoor een landbouwbedrijf van minder dan 7 ha, vijf van hen zelfs minder dan 3 ha. Vijf personen hadden voorheen een pluimveebedrijf. Bij elf was de overgang min of meer geleidelijk gebeurd via de exploitatie van een toeristisch nevenbedrijf, de anderen waren meteen van hoofdberoep agrariër op hoofdberoep exploitant toeristisch bedrijf overgegaan.

Een tiental van de 15 geënquêteerden ging over op recreatie als hoofdberoep, omdat ze er een goed bestaan dan wel een beter bestaan dan op hun landbouwbedrijf in zagen of omdat de inkomsten uit het agrarische bedrijf slecht dan wel steeds slechter werden, met name die uit de pluimveehouderij. Daarnaast waren vijf zich in verband met hun gezondheids-toestand al dan niet op medisch advies op de recreatie als hoofdberoep gaan toeleggen.

Op twee na schakelden alle geënquêteerden in 1960 of later over naar het hoofdberoep recreatie, acht van hen op een leeftijd beneden 45 jaar. Van de groep met een geleidelijke overgang had het gros eerst gedurende een aantal jaren geen verblijfsaccommodatie, was daarna een toeristisch nevenbedrijf begonnen, had dit geleidelijk uitgebreid zonder in het algemeen de opzet van het landbouwbedrijf te wijzigen en deed tenslotte dit landbouwbedrijf geheel of grotendeels aan kant. Bij de meesten verliepen 10 jaren of meer tussen het begin van het toeristische nevenbedrijf en de overgang naar recreatie als hoofdberoep, bij bijna allen lag er 5 jaar of meer tussen. In de naaste toekomst schijnt hierin weinig verandering te zullen komen. Van de geënquêteerde agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf die zich wel volledig op recreatie zouden willen toeleggen ver-schafte namelijk bijna de helft al 10 jaar of langer verblijfsruimte aan vakantiegangers en ongeveer 70% reeds minstens 5 jaar.

Bij de 15 geënquêteerden met recreatie als hoofdberoep had het toeristische bedrijf zich zeer sterk ontwikkeld in de richting van huisjes en kampeerterrein, hetgeen een aanpassing aan de toenemende vraag naar deze vormen van recreatie betekende. Vergeleken met de eerste opzet van het toeristische (neven) bedrijf was het aantal bedrijven met huisjes, dat tijdens de enquête 80% van het totaal bedroeg, ruim verdubbeld en het gemiddelde aantal huisjes per bedrijf toegenomen van 3 tot ruim 7,5. Het aantal bedrijven met een kampeerterrein was verdrievoudigd en bedroeg bij de enquête 60% van het totaal, terwijl de gemiddelde grootte van deze terreinen van 1 1/3 ha tot 2,6 ha steeg. Tenslotte was op alle 15 bedrijven de oorspronkelijke opzet van het toeristische (neven) bedrijf gewijzigd en/of uitgebreid.

Uit dit alles bleek dat deze bedrijven zich qua omvang en aard van de toeristische accommodatie steeds meer hadden ingesteld op de recreatie en de hierin optredende veranderingen. Ook uit de outillage bleek dat men zich beter heeft aangepast aan de hedendaagse eisen die de recreanten

stellen dan de agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf (hoofdstuk IV).

Bijna 70% van de huisjes was nieuw gebouwd, driekwart was van hout; alle huisjes hadden elektriciteit en waterleiding, waarvan bijna 60% op het openbare net. Voorts kon ruim driekwart van de huisjes worden verwarmd en was in bijna alle huisjes een W.C. Tenslotte beschikte men in ruim een vijfde van de huisjes over een douche, terwijl de bewoners van bijna twee derde van de huisjes gebruik konden maken van een centrale douchegelegenheid.

Op ruim driekwart van de bedrijven met een kampeerterrein was een nieuw gebouwde centrale wasgelegenheid met waterleiding aanwezig, op de overige had men het plan er op korte termijn een te bouwen. 70% van deze centrale wasgelegenheden had elektriciteit en beschikte over één of meer douches.

Een zestal van de vijftien bedrijven met hoofdberoep recreatie had een kantine, op vier was een aparte kampwinkel, op een tiental een aparte toiletgelegenheid. Voorts trof men op elf ervan speciale voorzieningen voor sport en spel aan, hielden vijf bedrijven pony's of paarden voor de gasten en was op vier stalruimte in gebruik door deze pony's of paarden.

Dat ook de personen, die de recreatie als hoofdberoep uitoefenen, hierop in het algemeen meer en beter zijn ingesteld dan de agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf, blijkt duidelijk uit de volgende opsomming:

- a. weleens iets organiseren voor de gasten: hoofdberoep ruim 50%, nevenberoep 20%;
- b. scholing of ervaring op toeristisch gebied: hoofdberoep ongeveer 40%, nevenberoep 12,5%;
- c. lidmaatschap plaatselijke V.V.V.: hoofdberoep 100%, nevenberoep ruim 80%.

Omtrent de in deze bedrijven gedane investeringen was geen goed beeld te krijgen. Het merendeel van deze geënquêteerden wist dit niet bij benadering te zeggen, aangezien het geleidelijk aan was geschied of te lang geleden plaatshad. Het lijkt evenwel geen twijfel, gezien de vele voorzieningen, waarover deze bedrijven beschikten, dat personen, die zich volledig op toerisme willen toeleggen, hierin een aanzienlijk bedrag zullen moeten investeren om er een goed bestaan in te hebben, zelfs al exploiteert men reeds een toeristisch nevenbedrijf.

Ongeveer een derde van de betrokkenen haalde het gehele jaarinkomen uit recreatie en ongeveer twee vijfde meer dan de helft. Van de overigen is dit niet bekend. Ruim de helft vond het inkomen uit recreatie boven hun verwachtingen liggen; de anderen meenden, dat het ongeveer aan hun verwachtingen beantwoordde.

Uit de enquête is gebleken, dat op de agrarische bedrijven met een toeristisch nevenbedrijf de vrouw des huizes in het algemeen het grootste aandeel in de werkzaamheden voor de verblijfsaccommodatie had. Op de 15 geënquêteerde bedrijven, waar recreatie als hoofdberoep werd uitgeoefend, was echter een zeer belangrijke taak voor het bedrijfshoofd weggelegd. Op een twaalfstal van deze bedrijven had het bedrijfshoofd namelijk gedurende het hele jaar hierin een volledige of vrijwel volledige dagtaak. Op bijna al deze bedrijven stond zijn echtgenote hem in het seizoen bij, op een vijfstal (tevens) een dochter of vrouwelijk of mannelijk vreemd per-

soneel. Bij 3 bedrijven met hoofdberoep recreatie verrichtte de vrouw des huizes het grootste deel van het werk verbonden aan het recreatiebedrijf.

Gezien de belangrijkheid van het bedrijfshoofd op deze toeristische bedrijven is het van grote betekenis dat naar de mening van bijna alle 15 geënquêteerden de voordelen van een dergelijk bedrijf de nadelen ervan overtroffen. Slechts twee vonden dat de voor- en nadelen elkaar ophieven. Acht zagen zelfs geen enkel nadeel, terwijl zes het nadelig vonden dat men in het seizoen erg gebonden was, waardoor het gezin nogal eens te kort kwam. Een twaalfstal vond dat recreatie als hoofdberoep financiële voordelen bood, waarbij onder meer werd genoemd: "beter bestaan dan op het landbouwbedrijf". Daarnaast zijn nog als voordelen vermeld:

- a. prettiger en minder zwaar werk dan in de landbouw (door vier);
- b. meer omgang met andere mensen (door drie).

De meningen van echtgenote en overige gezinsleden over de exploitatie van verblijfsaccommodatie verschillen hier, evenals bij de toeristische nevenbedrijven niet of nauwelijks van die van het bedrijfshoofd.

Over de combinatie landbouw en recreatie op één bedrijf waren de meningen van deze groep aanzienlijk minder gunstig dan van hen, die een dergelijke combinatie tijdens de enquête nog exploiteerden. Een zestal vond landbouw en recreatie op één bedrijf matig of slecht te combineren. Als voornaamste oorzaak gaf men op, dat de landbouwwerkzaamheden en wel met name de verzorging en het melken van de koeien nogal eens in de knel kwamen. Het is niet onmogelijk dat dit, hoewel bij de desbetreffende vraag niet genoemd, mede een reden is geweest, die heeft geleid tot de overgang naar hoofdberoep recreatie. Wij dienen hierbij wel te bedenken, dat bij velen van deze geënquêteerden het toeristische nevenbedrijf geleidelijk is uitgebreid zonder wijziging in de opzet van het landbouwbedrijf. Dit heeft tot gevolg gehad dat er steeds meer werk, tijd en aandacht aan dit nevenbedrijf moest worden besteed, hetgeen steeds grotere invloed op de exploitatie van het landbouwbedrijf is gaan uitoefenen.

BIJLAGE 1

VRAGENLIJST ONDERZOEK "LANDBOUW EN RECREATIE"

Naam : _____

Adres : _____

ALGEMEEN

1. Geboortejaar		9. Wat was uw vorig beroep?	
2. Burgerlijke staat			
3. Indien gehuwd (geweest): in welk jaar gehuwd?		10. a. Hoe groot is Uw bedrijf nu?	ha
4. Kerkgenootschap		b. Hoeveel is eigendom?	ha
5. Uit hoeveel leden bestaat uw gezin? (aantal, familie- betrekking en leeftijden aangeven)		11. a. Zijn alle gebouwen uw eigendom?	ja/neen
		b. Zo neen, welke wel?	
		12. Verricht u nog werkzaam- heden buiten uw bedrijf?	ja/neen
6. Wanneer hebt u het hui- dige bedrijf overgenomen?		13. Zo ja, welke?	
7. Hoe groot was het toen?	ha	14. Hoeveel tijd vragen deze werkzaamheden?	u/d, d/w, w/j
8. In welke plaats woonde U voordien?			

HET TOERISTISCHE NEVENBEDRIJF

15. In welk jaar bent u met uw toeristische nevenbedrijf begonnen?	_____
16. Waarom bent u daartoe overgegaan?	_____
17. Hoe was de eerste opzet van uw toeristische nevenbedrijf?	_____kampeerhuisjes_____ha _____ha voor caravans_____ha voor tenten verhuur woonhuis geheel/gedeelte; met/ zonder pension verhuur schuur geheel/gedeelte; met/ zonder pension
18. Hoe is uw toeristische nevenbedrijf thans opgezet?	_____kampeerhuisjes_____ha _____ha voor caravans_____ha voor tenten verhuur woonhuis geheel/gedeelte; met/ zonder pension verhuur schuur geheel/gedeelte; met/ zonder pension
19. (Indien er verschil bestaat tussen beide voorgaande vragen) Waarom hebt u deze veranderingen in de opzet aangebracht?	_____ _____ _____

20. Welk deel van uw bedrijf is in gebruik voor het toeristische nevenbedrijf?	naar schatting: grond _____ ha gebouwen _____ %	
21. Indien kampeerhuisjes aanwezig: a. hoeveel zijn nieuw gebouwd (aard van het materiaal, bouwjaar en afmetingen aangeven)?		
b. hoeveel zijn uit reeds bestaande opstallen verbouwd (vroegere bestemming, aard van het materiaal, jaar van verbouwing aangeven)?	verbouwde _____ ; _____ verbouwde _____ ; _____ verbouwde _____ ; _____	
c. is in elk huisje aanwezig:		
1. elektriciteit?	ja/nee/_____	
2. waterleiding?	openbaar/eigen/nee	
3. verwarming? (waarmee?)	nee/met _____	
4. een W.C.?	ja/nee	
5. een douche?	ja/nee/centraal	
22. Indien ruimte voor caravans en/of tenten aanwezig:		
a. waarvoor werd dit terrein voordien gebruikt?	_____	
b. welke ondergrond heeft het?	gras/bosgrond/_____	
c. heeft het een aparte afwatering?	ja/nee/niet nodig	
d. is er een centrale wasgelegenheid?	ja/nee; met douche(s)/elektriciteit	
e. zo ja, is deze nieuw gebouwd of uit een reeds bestaand gebouw verbouwd (vroegere bestemming aangeven)?		
	bouwjaar	nieuw verbouwde
	materiaal	
	afmetingen	
f. hoe is de watervoorziening?	waterleiding o. of e./pomp	
23. Indien woonhuis geheel of gedeeltelijk wordt verhuurd:		
a. hoeveel kamers verhuurt u?	_____ kamers	
b. hoeveel slaapkamers hebt u voor de gasten?	_____ nieuw met _____ slaapplekken _____ reeds bestaand met _____ slaapplekken	
c. is er voor de gasten:		
een aparte W.C.?	ja/nee	
een aparte wasgelegenheid?	ja/nee	
een douche?	ja/nee	

d.hoe verhuurt u de kamer(s)?	met volledig pension met gebruik van keuken/met vrije keuken
e.hoe woont uw gezin tijdens het vakantieseizoen	
24.Indien schuur geheel of gedeeltelijk wordt verhuurd;	
a.wordt deze uitsluitend voor vakantieoelinden gebruikt?	ja/nee
b.zo neen,waarvoor in gebruik buiten het vakantieseizoen?	
c.is het verhuurde gescheiden van de rest v.d.schuur? zo ja, hoe?	ja/nee, _____
d.voor hoeveel gasten is er ruimte?	_____
e.is er voor de gasten:	
een aparte W.C.?	ja/nee
een aparte wasgelegenheid?	ja/nee
een douche?	ja/nee
f.hoe wordt de schuur verhuurd?	met volledig pension met gebruik van keuken met kookgelegenheid in schuur
25.a.Is er een kantine of soortgelijke ruimte?	ja/nee
b.Zo ja,is deze nieuw of uit een bestaand gebouw verbouwd? (vroegere bestemming aangeven)	nieuw; bouwjaar: _____ ;afmetingen: _____ ; materiaal: _____ verbouwd: _____ jaar van verbouwing: _____ ;afmetingen: _____
26.a.Is er een aparte toiletgelegenheid voor de gasten?	ja/nee
b.Waaruit bestaat dit?	nieuw gebouw met W.C.'s en douches;bouwj.: _____ afmetingen: _____ ;materiaal: _____ _____nieuwe W.C.'s en _____douches in woonhuis/schuur bouwjaar: _____ ;materiaal: _____ reeds bestaande W.C./douche in woonhuis/schuur _____W.C.'s verspreid over het terrein; bouwjaar: _____ ;materiaal: _____
27.a.Kunt U bij benadering zeggen hoeveel de aanleg van al deze voorzieningen te zamen heeft gekost?	f. _____
b.Welke andere kosten hebt u t.b.v. uw toeristische nevenbedrijf gemaakt?	meubilair f. _____ stoffering f. _____ keukeninrichting f. _____ serviesgoed en bestek f. _____ dekens en lakens f. _____

28.a. Zijn er gasten, die regelmatig bij u terugkomen?	ja/nee		
b. Zo ja, waar komen deze vandaan? (woonplaats in volgorde van gastssterkte aangeven)			
c. Kunt u zeggen welk deel van het totaal deze regelmatig terugkerende gasten uitmaken?	%		
29. Kunnen de gasten bij u hun dagelijkse inkopen doen?	ja/nee		
30. Zo ja: a. welke artikelen voert u?			
b. hebt u hiervoor een aparte kampwinkel?	ja/nee		
c. zo ja, waar?			
d. verkoopt u ook produkten van eigen bedrijf?	ja/nee		
e. zo ja, welke?			
31. Hebt u ook aparte voorzieningen getroffen voor sport en spel?	ja/nee		
32. Zo ja; a. welke?			
b. welke oppervlakte neemt dit in beslag?	ha		
c. waarvoor in gebruik buiten het vakantie seizoen?			
33 a. Houdt u pony's of paarden, die uw gasten kunnen berijden?	ja/nee		
b. Hebt u stalruimte voor paarden of pony's van toeristen? Zo ja, voor hoeveel?	ja/nee; _____ paarden, _____ pony's		
c. Wordt daarvan ook gebruik gemaakt, hoe vaak, wanneer?	ja/nee; _____ dagen per jaar vakantieseizoen/weekends/in/buiten vakantieseizoen		
34 Organiseert u wel eens iets voor uw gasten? Zo ja, wat?	ja/nee _____		
35 Indien kampeerhuysjes aanwezig:			
a. Hoeveel bedraagt de huurprijs per week?	f. _____	f. _____	f. _____
b. Hoeveel weken verhuurt u ze gemiddeld?	_____ w	_____ w	_____ w

36. Indien ruimte voor caravans en/of tenten aanwezig:	voorzeizoen		hoogseizoen		naseizoen		vaste plaatsen	
	c	t	c	t	c	t	c	t
36a. Hoeveel bedraagt het staangeld per dag ?	f.	f.	f.	f.	f.	f.	f.	f.
b. Hoeveel bedraagt het kampgeld per persoon per dag ?	f.	f.	f.	f.	f.	f.	f.	f.
c. Hoeveel staan er gemiddeld per dag ?								
d. Hoeveel weken duurt dat ongeveer ?	w.	w.	w.	w.	w.	w.	w.	w.
e. Hoeveel personen zijn er gemiddeld per caravan of tent ?								
f. Hoeveel bedraagt het staangeld per dag voor een auto ?	f.	f.	f.	f.	f.	f.	f.	f.
37. Indien woonhuis en/of schuur geheel of gedeeltelijk met pension wordt verhuurd:	voorzeizoen		hoogseizoen		naseizoen			
	woonh.	sch.	woonh.	sch.	woonh.	sch.		
a. Hoeveel bedraagt de pensieprijis per persoon per dag ?	f.	f.	f.	f.	f.	f.		
b. Hoeveel dagen hebt u gemiddeld pensiongasten ?	d.	d.	d.	d.	d.	d.		
c. Hoeveel pensiongasten hebt u gemiddeld per dag ?								
38. Indien woonhuis en/of schuur geheel of gedeeltelijk zonder pension wordt verhuurd:	voorzeizoen		hoogseizoen		naseizoen			
	woonh.	sch.	woonh.	sch.	woonh.	sch.		
a. Hoeveel bedraagt de huurprijs per week ?	f.	f.	f.	f.	f.	f.		
b. Hoeveel weken wordt het verhuurd ?	w.	w.	w.	w.	w.	w.		
39. Hoeveel tijd besteedt U zelf aan het toeristische nevenbedrijf ?	_____ uren/dag; _____ dagen/week; _____ weken/jaar							
40. Welke gezinsleden werken er mee in het toeristische nevenbedrijf ?								

familierelatie tot het bedrijfshoofd	leeftijd	beroep of bezigheid	ook in het vakantieseizoen	tijd, die aan het toeristische nevenbedrijf wordt besteed
			ja/nee	u/d, d/w, w/j,
			ja/nee	u/d, d/w, w/j,
			ja/nee	u/d, d/w, w/j,
			ja/nee	u/d, d/w, w/j,
			ja/nee	u/d, d/w, w/j,
			ja/nee	u/d, d/w, w/j,

41. Werken er nog andere personen mee op uw toeristische nevenbedrijf ?	ja/nee
42. Zo ja, hoeveel tijd besteden zij daaraan (evt. per persoon noteren) ?	_____ u/d, _____ d/w, _____ w/j, _____
	_____ u/d, _____ d/w, _____ w/j, _____

43. Wie werken er, behalve u zelf, mee op het agrarische bedrijf? (van gezinsleden de familiebetrekking en de leeftijd vermelden)	____ jr. ____ u/d. ____ d/w. ____ w/j.
	____ jr. ____ u/d. ____ d/w. ____ w/j.
	____ jr. ____ u/d. ____ d/w. ____ w/j.
	____ jr. ____ u/d. ____ d/w. ____ w/j.
	____ jr. ____ u/d. ____ d/w. ____ w/j.
	____ jr. ____ u/d. ____ d/w. ____ w/j.
44. Waarmee is op het toeristische nevenbedrijf veel tijd gemoeid? (richten aan degenen, die hierin meewerken)	_____ _____ _____ _____
45. Welk deel van Uw totale jaarinkomen komt ongeveer uit het toeristische nevenbedrijf?	____ %
46. In hoeverre beantwoordt dit inkomen uit recreatie aan Uw verwachtingen?	boven/onder/ongeveer gelijk aan verwachtingen/ inkomen uit recreatie niet van belang.
47. Welke voordelen heeft volgens u het toeristische nevenbedrijf? (voor uw bedrijf, uw gezin en uw levenswijze)	_____ _____ _____ _____ _____
48. Welke nadelen heeft volgens u het toeristische nevenbedrijf? (voor uw bedrijf, uw gezin en uw levenswijze)	_____ _____ _____ _____ _____
49. Als u nu de voor- en nadelen van het hebben van toeristen tegen elkaar afweegt, wat overweegt dan volgens u?	voordelen/nadelen/ongeveer in evenwicht/ geen mening

50. Hoe denken uw gezinsleden hierover? (per gezinslid aangeven: erg prettig, prettig, niet prettig, geen mening)	
51a. In hoeverre is naar uw ervaring de exploitatie van het landbouwbedrijf te combineren met een toeristisch nevenbedrijf?	goed/matig/slecht/geen mening
b. Kunt u dat toelichten?	
52a. Hebt u uw landbouwbedrijf anders opgezet omdat u een toeristisch nevenbedrijf hebt?	ja/nee/kan het niet zeggen
b. Zo ja in welk opzicht?	
c. Waarom hebt u al dan geen veran- dering in de opzet aangebracht?	
53a. Kunt u met uw normale arbeidsbe- zetting ook in het vakantie seizoen het werk op het landbouwbedrijf rond krijgen?	ja/nee
b. Zo nee: 1. waarom niet?	
2. is het toeristische neven- bedrijf hiervan mede de oorzaak?	ja/nee
3. hoe lost u dit dan op?	
54a. Welke toekomstplannen hebt u met uw toeristische nevenbedrijf?	
b. Waarom?	
55. Hoe denken uw gezinsleden hierover en waarom? (eventueel per gezinslid aangeven)	

56. (indien in 54a uitbreiding is genoemd)	
a. In welke richting wilt u uitbreiden?	
b. Waarom juist in deze richting?	
c. Zal realisering van deze plannen nog moeilijkheden opleveren?	ja/nee
d. Zo ja, welke?	
e. Welke gevolgen zullen deze plannen hebben voor het landbouwbedrijf?	
f. Waarom?	
58a. Zoudt u u wel volledig op het toerisme willen toeleggen en het gehele landbouwbedrijf aan kant willen doen?	ja/nee
b. Waarom?	
59a. Hebt u of heeft één uwer gezinsleden weleens een cursus t.b.v. het toeristisch bedrijf gevolgd?	ja/nee
b. Zo ja, wie en welke?	
c. Waarom of waarom niet?	
d. Zo nee, zoudt u of zou één of meer uwer gezinsleden een dergelijke cursus willen gaan volgen als de mogelijkheid er zou zijn?	ja/nee zo ja, wie?
e. Waarom?	
60a. Bent u lid van de plaatselijke V.V.V.?	ja/nee
b. Waarom?	

61.a. Krijgt u weleens klachten uit uw omgeving over het gedrag van uw gasten ?	ja/nee
b. Zo ja, welke ?	

Geënquêteerd door: _____ Datum van enquête: _____

BIJLAGE 2

VRAGENLIJST ONDERZOEK "LANDBOUW EN RECREATIE"

Bestemd voor voormalige agrariërs met hoofdberoep recreatie

Naam : _____

Adres : _____

ALGEMEEN

1. Geboortejaar	_____	9. Wat was uw vorig beroep?	_____
2. Burgerlijke staat	_____		_____
3. Indien gehuwd (geweest): in welk jaar gehuwd?	_____	10a. Hoe groot is uw bedrijf nu?	_____ ha
4. Kerkgenootschap	_____	b. Hoeveel is eigendom?	_____ ha
5. Uit hoeveel leden bestaat uw gezin? (aantal, familie- betrekking en leeftijden aangegeven)	_____	11a. Zijn alle gebouwen uw eigendom?	ja/nee
	_____	b. Zo neen, welke wel?	_____
	_____		_____
	_____	12. Verricht u nog werkzaam- heden buiten uw bedrijf?	ja/nee
6. Wanneer hebt u het huidige bedrijf overgenomen?	_____	13. Zo ja, welke?	_____
7. Hoe groot was het toen?	_____ ha		_____
8. In welke plaats woonde u voordien?	_____	14. Hoeveel tijd vragen deze werkzaamheden ?	u/d d/w w/j

HET TOERISTISCHE (NEVEN)BEDRIJF

15. In welk jaar bent u met uw toeris- tische (neven)bedrijf begonnen ?	_____
16. Waarom bent u daartoe overgegaan?	_____

17. Hoe was de eerste opzet van uw toeristische (neven)bedrijf ?	_____ kampeerhuisjes _____ ha _____ ha voor caravans _____ ha voor tenten verhuur woonhuis geheel/gedeelte; met/ zonder pension verhuur schuur geheel/gedeelte; met/ zonder pension
18. Hoe is uw toeristische bedrijf thans opgezet?	_____ kampeerhuisjes _____ ha _____ ha voor caravans _____ ha voor tenten verhuur woonhuis geheel/gedeelte; met/ zonder pension verhuur schuur geheel/gedeelte; met/ zonder pension
19. (Indien er verschil bestaat tussen beide voorgaande vragen) Waarom hebt u deze veranderingen in de opzet aangebracht?	_____

d. hoe verhuurt u de kamer(s)?	met volledig pension met gebruik van keuken/met vrije keuken
e. hoe woont uw gezin tijdens het vakantieseizoen?	
23. Indien schuur geheel of gedeeltelijk wordt verhuurd;	
a. wordt deze uitsluitend voor vakantiedoeleinden gebruikt?	ja/nee
b. zo nee, waarvoor in gebruik buiten het vakantieseizoen?	
c. is het verhuurde gescheiden van de rest v.d.schuur? Zo ja, hoe?	ja/nee _____
d. voor hoeveel gasten is er ruimte?	
e. is er voor de gasten:	
een aparte W.C.?	ja/nee
een aparte wasgelegenheid?	ja/nee
een douche?	ja/nee
f. hoe wordt de schuur verhuurd?	met volledig pension met gebruik van keuken met kookgelegenheid in schuur
24. a. Is er een kantine of soortgelijke ruimte?	ja/nee
b. Zo ja, is deze nieuw of uit een bestaand gebouw verbouwd? (vroegere bestemming aangeven)	nieuw; bouwjaar: _____; afmetingen: _____ materiaal: _____ verbouwd: _____ jaar van verbouwing: _____; afmetingen: _____
25. a. Is er een aparte toiletgelegenheid voor de gasten?	ja/nee
b. Waaruit bestaat dit?	nieuw gebouw met W.C.'s en douches; bouwj.: _____ afmetingen: _____; materiaal: _____ ____ nieuwe W.C.'s en ____ douches in woonh./schuur bouwjaar: _____; materiaal: _____ reeds bestaande W.C./douche in woonh./schuur ____ W.C.'s verspreid over het terrein; bouwjaar: _____; materiaal: _____
26. a. Kunt u bij benadering zeggen hoeveel de aanleg van al deze voorzieningen te zamen heeft gekost?	f. _____
b. Welke andere kosten hebt u t.b.v. uw toeristische nevenbedrijf gemaakt?	meubilair f. _____ stoffering f. _____ keukeninrichting f. _____ serviesgoed en bestek f. _____ dekens en lakens f. _____

27. a. Zijn er gasten, die regelmatig bij u terugkomen?	ja/nee
b. Zo ja, waar komen deze vandaan? (woonplaats in volgorde van getalssterkte aangeven)	
c. Kunt u zeggen welk deel van het totaal deze regelmatig terugkerende gasten uitmaken?	_____ %
28. Kunnen de gasten bij u hun dagelijkse inkopen doen?	ja/nee
29. Zo ja:	
a. welke artikelen voert u?	
b. hebt u hiervoor een aparte kampwinkel?	ja/nee
c. zo ja, waar?	
d. verkoopt u ook produkten van eigen bedrijf?	ja/nee
e. zo ja, welke?	
30. Hebt u ook aparte voorzieningen getroffen voor sport en spel?	ja/nee
31. Zo ja:	
a. welke?	
b. welke oppervlakte neemt dit in beslag?	_____ ha
c. waarvoor in gebruik buiten het vakantie seizoen?	
32. a. Houdt u pony's of paarden, die uw gasten kunnen berijden?	ja/nee
b. Hebt u stalruimte voor paarden of pony's van toeristen ? Zo ja, voor hoeveel?	ja/nee; _____ paarden, _____ pony's
c. Wordt daarvan ook gebruik gemaakt, hoe vaak, wanneer?	ja/nee: _____ dagen per jaar vakantie seizoen/weekends/in/buiten/ vakantie seizoen
33. Organiseert u weleens iets voor uw gasten? Zo ja, wat?	ja/nee
34. Hoeveel tijd besteedt u zelf aan het toeristische bedrijf ?	_____ uren/dag; _____ dagen/week; _____ weken/jaar

35. Welke gezinsleden werken er mee in het toeristische bedrijf ?

familierelatie tot het bedrijfs-hoofd	leeftijd	beroep of bezigheid	ook in het vakantie-seizoen	tijd, die aan het toeristische bedrijf wordt be-steed
			ja/nee	u/d, d/w, w/j,
			ja/nee	u/d, d/w, w/j,
			ja/nee	u/d, d/w, w/j,
			ja/nee	u/d, d/w, w/j,
			ja/nee	u/d, d/w, w/j,
			ja/nee	u/d, d/w, w/j,

36. Werken er nog andere personen mee op uw toeristische bedrijf ?

ja/nee

37. Zo ja, hoeveel tijd besteden zij daaraan (eventueel per persoon noteren) ?

u/d, d/w, w/j,

u/d, d/w, w/j,

38. Wie werken er, behalve u zelf, mee op het agrarische bedrijf? (van gezinsleden de familiebe-trekking en de leeftijd vermelden)

, jaar u/d, d/w, w/j,

, jaar u/d, d/w, w/j,

, jaar u/d, d/w, w/j,

, jaar u/d, d/w, w/j,

, jaar u/d, d/w, w/j,

, jaar u/d, d/w, w/j,

39. Waarmee is op het toeristische bedrijf veel tijd gemoeid? (richten aan degenen, die hierin meewerken)

40. Welk deel van uw totale jaarin-komen komt ongeveer uit het toeristische bedrijf?

%

41. In hoeverre beantwoordt dit inko-men uit recreatie aan uw ver-wachtingen?

boven/onder/ongeveer gelijk aan verwachtingen/inkomen uit recreatie niet van belang,

42. Welke voordelen heeft volgens u het toeristische bedrijf? (voor uw gezin en uw levens-wijze)

43. Welke nadelen heeft volgens u het toeristische bedrijf? (voor uw gezin en uw levenswijze)	
44. Als u nu de voor- en nadelen van het hebben van toeristen tegen elkaar afweegt, wat overweegt dan volgens u? 45. Hoe denken uw gezinsleden hierover? (per gezinslid aangeven; erg prettig, prettig, niet prettig, geen mening)	voordelen/nadelen/ongeveer in evenwicht/geen mening
46. a. In hoeverre is naar uw ervaring de exploitatie van het landbouwbedrijf te combineren met een toeristisch nevenbedrijf? b. Kunt u dat toelichten?	goed/matig/slecht/geen mening
47. a. Hebt u uw landbouwbedrijf anders opgezet toen u een toeristisch nevenbedrijf had? b. Zo ja, in welk opzicht? c. Waarom hebt u al dan geen verandering in de opzet aangebracht?	ja/nee/kan het niet zeggen
48. Wanneer is het recreatiebedrijf hoofdberoep geworden ? 49. Waarom hebt u zich op het toerisme toegelegd en het landbouwbedrijf geheel of grotendeels aan kant gedaan?	

50. Wat vonden uw gezinsleden daarvan? (eventueel per gezinslid aangeven)	
51. a. Hebt u of heeft één uwer gezinsleden weleens een cursus t.b.v. het toeristische bedrijf gevolgd?	ja/neen
b. Zo ja, wie en welke?	
c. Waarom of waarom niet?	
d. Zo neen, zoudt u of zou één of meer uwer gezinsleden een dergelijke cursus willen gaan volgen als de mogelijkheid er zou zijn?	ja/neen zo ja, wie? _____
e. Waarom?	
52. a. Bent u lid van de plaatselijke V.V.V.?	ja/neen
b. Waarom?	
53. a. Krijgt u weleens klachten uit uw omgeving over het gedrag van uw gasten?	ja/neen
b. Zo ja, welke?	

Geënquêteerd door: _____ Datum van enquête: _____

BIJLAGE 3. De plaats van de geënquêteerde bedrijven in de agrarische structuur

Waarnemingen	Gehele Veluwe		Noordwestelijke Veluwe 1)		Westelijke Veluwe 1)		Oostelijke Veluwe 1)	
	enquête	steek-proef	enquête	steek-proef	enquête	steek-proef	enquête	steek-proef
	{ in totaal	95	54	58	25	48	16	66
	{ in %	100	57	34	26	28	17	38
Gemiddelde bedrijfsgrrootte in ha	8,09	7,43	6,65	7,44	10,24	7,07	9,72	7,67
% bedrijven < 5 ha	36	33	42	34	20	40	38	27
% bedrijven ≥ 10 ha	30	23	25	28	37	25	44	19
Gemiddelde produktieomvang in b.e. 2)	1100	1090	929	1064	1449	1273	1151	979
% bedrijven < 600 b.e.	29	15	35	12	20	15	25	18
% bedrijven ≥ 600 b.e.	136	147	140	143	141	180	119	128
% bedrijven zonder rundveehouderij (exclusief mestkalveren)	15	5	7	10	20	2	31	2
% bedrijven met ≥ 50% rundveehouderij 3)								
(exclusief mestkalveren)	65	81	67	80	64	71	62	89
% bedrijven zonder varkenshouderij	47	25	50	31	32	15	62	27
% bedrijven zonder pluimveehouderij	34	30	43	38	12	15	37	33
% bedrijven met ≥ 25% pluimveehouderij 3)	24	14	16	10	40	23	25	11
Gemiddelde leeftijd van het bedrijfshoofd in jaren	49,4	49,2	49,4	49,3	49,8	47,5	48,8	50,4

1) De noordwestelijke Veluwe omvat de gemeenten Hoevelaken, Nijkerk, Putten, Ermelo, Harderwijk, Doornspijk, Elburg en Oldebroek; De westelijke Veluwe omvat de gemeenten Scherpenzeel, Barneveld, en Ede; De oostelijke Veluwe omvat de gemeenten Hattem, Heerde, Epe, Apeldoorn, Voorst en Brummen.

2) b.e. = bewerkingseenheden; zie voor de gebruikte normen "Landbouwcijfers 1968", bladzijde 195.

3) Van de gehele produktieomvang in bewerkingseenheden.

Bron: C.B.S. 1967 en L.E.I.-enquête 1968.

BIJLAGE 4. Antwoorden op de vraag, waarom men is begonnen met het toeristische nevenbedrijf, vergeleken met bedrijfsgegevens

		Aantal geënquêteerden				
		in	naar antwoord 1)		overige	
		totaal	financ. reden	econom. reden	via derden	
Productie- omvang	< 600 b.e.	23	21	4	2	1
	600-<1200 b.e.	24	15	6	6	3
	≥1200 b.e.	26	15	9	6	1
Intensiteit agrarisches bedrijfsvoering	< 100 b.e. per ha	16	12	2	2	3
	100-< 150 b.e. per ha	21	12	8	5	-
	150-< 200 b.e. per ha	14	8	6	3	2
	≥ 200 b.e. per ha	22	19	3	4	-
Verschil tussen overne- men bedrijven begin toerist.nevenbedrijf	< 5 jaar	30	21	6	7	5
	5-14 jaar	25	20	8	1	-
	≥15 jaar	18	10	5	6	-
Begonnen met toe- ristisch nevenbe- drijf	voor 1950	16	14	2	4	3
	1950-1954	10	8	1	1	-
	1955-1959	17	11	4	4	2
	1960-1963	12	9	4	2	-
	vanaf 1964	18	9	8	3	-
Leeftijd bij begin van toeristisch nevenbedrijf	<30 jaar	12	6	3	3	3
	30-34 jaar	12	10	4	1	-
	35-39 jaar	11	8	2	3	1
	40-44 jaar	18	14	3	5	1
	≥45 jaar	20	13	7	2	-
	Vorm van eerste opzet van toeris- tisch nevenbedrijf	kamers: met pension	13	11	2	2
zonder pension		26	19	10	5	1
bedrijfsgebouwen		9	5	-	5	-
huisjes		14	8	7	-	-
kampeerterein		4	4	-	-	-
combinaties		7	4	-	2	2
Alle bedrijven	aantal	73	51	19	14	5
	in %	100	70	26	19	7

1) Dubbeltellingen.

BELIAGE 5. Vergelijking van oorspronkelijke opzet van het toeristische nevenbedrijf 1) met opzet tijdens enquête

Oorspronkelijke opzet van het nevenbedrijf 2)		Aantal geënuquëteerden naar vorm van het nevenbedrijf tijdens de enquête																					
		h	h+c	h+c	h+c+ t	h+c+ t+b	h+c+ t+b k	h+c+ t+b k+b	h+k	h+b	c	c+t	c+t +b	t	t+b	p	p+b	k	k+b	b			
In totaal		18	14	1	1	1	1	1	1	1	2	1											
h		1																					
h+c+t			1																				
h+c+t+b				1																			
h+t+k+b					1																		
h+t+b						1																	
h+p							1																
h+k								1															
h+b									1														
c										2													
c+t+b											2												
t												2											
t+k+b													2										
p														1									
p+b															1								
k																1							
k+b																	1						
b																		1					
Alle vormen		95	17	1	3	3	1	1	1	1	9	1	2	2	1	1	2	1	2	1	20	3	10

- 1) h = huisjes;
 c = terrein voor caravans;
 t = terrein voor tenten;
 p = kamers met pension;
 k = kamers zonder pension;
 b = bedrijfsgebouwen.

2) Oorspronkelijke opzet = zelf met toerisme begonnen dan wel bestaande vorm bij overnemen van het bedrijf.

BIJLAGE 6. Veranderingen in de oorspronkelijke opzet van het toeristische nevenbedrijf

	Aantal geënquêteerden naar exploitatieduur van het neven- bedrijf in jaren					in to- taal	Geën- que- teerden in %
	< 5	5-9	10-14	15-19	≥ 20		
De opzet volledig gewijzigd 1)	1	1	3	4	2	11	12
De opzet gewijzigd 2) door:							
- toevoeging van andere vorm(en)	1	5	1	3	2	12	13
- toevoeging van andere vorm(en) en opheffing van oorspronkelijke vorm(en)	-	-	1	-	1	2	2
- toevoeging van andere vorm(en) en uitbreiding van oorspronkelijke vorm(en)	-	3	1	1	-	5	5
- toevoeging van andere vorm(en), opheffing van oorspronkelijke vorm(en) en uitbreiding van overige oorspronkelijke vorm(en)	-	-	-	-	2	2	2
- opheffing van oorspronkelijke vorm(en) en uitbreiding van overige oorspronkelijke vorm(en)	-	-	-	-	1	1	1
De opzet geheel of gedeeltelijk uitgebreid 3)	1	2	5	1	3	12	13
De opzet in het geheel niet gewijzigd noch uitgebreid 3)	24	7	7	8	4	50	52
Alle bedrijven	27	18	18	17	15	95	100

1) Geen van de oorspronkelijke vorm(en) meer aanwezig tijdens de enquête.

2) Ten minste één van de oorspronkelijke vorm(en) nog aanwezig tijdens de enquête.

3) Alle oorspronkelijke vorm(en) nog aanwezig tijdens de enquête.

BIJLAGE 7. Voorzieningen in en bij de huisjes

Deelgroep	Aantal huisjes									
	in totaal	met elek- trisch licht	met elek- verlich- ting	gas- bare	open- bare	waterleiding	met eigen verwarming	mogelijkheid tot verwarming	met een eigen W.C.	met een cen- trale douche- gelegenheid
voor 1945	13	13	-	-	13	-	-	2	2	-
1945-1949	15	8	7	7	7	8	8	15	15	7
1950-1954	9	9	-	-	2	7	3	8	-	-
1955-1959	20	20	-	-	13	6	11	15	-	5
1960-1963	22	22	-	-	7	12	13	15	1	1
vanaf 1964	21	21	-	-	6	15	20	19	1	-
onbekend	14	10	4	4	6	4	10	14	-	-
Bouw- aard	64	53	11	25	32	38	58	1	7	7
nieuwbouw	50	50	-	29	20	29	30	1	6	6
verbouwd	114	103	11	54	52	67	88	2	13	13
Huisjes aantal	100	90	10	47	46	59	77	2	11	11
in %										

BILLAG 8. Accommodatie op de bedrijven met verhuur van kamers

	Aantal van deze bedrijven met					
	verhuur met pensioen		verhuur zonder pensioen		in totaal	
	naar deel woonhuis voor		naar deel woonhuis voor gasten		in totaal	
	gasten		gasten		gasten	
	50-74%	≥ 75%	< 50%	50-74%	≥ 75%	
Slaapkamers voor de gasten:						
uitsluitend nieuw	2	1	3	-	-	-
nieuw en al bestaand	-	1	1	-	1	2
uitsluitend bestaand	8	3	11	9	13	10
Slaapplaatsen voor de gasten:						
minder dan 5	2	-	2	4	5	4
5-9	3	-	3	5	7	7
10-14	4	1	5	-	1	1
15-19	1	1	2	-	1	-
20 en meer	-	3	3	-	-	-
Aanwezig voor de gasten:						
aparte W.C.	6	5	11	4	8	7
aparte wasgelegenheid	10	4	14	7	11	11
douche	6	4	10	2	9	4
Alle bedrijven	10	5	15	9	14	12
						35

BIJLAGE 9. Jaarlijkse hoeveelheid arbeid naar aard van het toeristische nevenbedrijf

	Aantal bedrijven						
	naar aantal werkweken per jaar voor recreatief nevenbedrijf besteed						
	< 1	1 of 2	3 of 4	5-9	10-19	≥ 20	in totaal
Huisjes	3	10	4	-	-	-	17
Huisjes en kampeerterein	-	-	2	2	-	1	5
Huisjes, kampeerterein en bedrijfsgebouwen	-	-	-	1	2	-	3
Huisjes, kampeerterein, kamers zonder pension en bedrijfsgebouwen	-	-	-	-	2	-	2
Huisjes en kamers met pension	-	-	-	-	-	1	1
Huisjes en kamers zonder pension	-	5	3	-	1	-	9
Huisjes, kamers zonder pension en bedrijfsgebouwen	-	-	-	-	1	-	1
Huisjes en bedrijfsgebouwen	-	-	-	2	-	-	2
Kampeerterein	1	1	-	1	1	-	4
Kampeerterein en kamers met pension	-	-	-	1	-	-	1
Kampeerterein en bedrijfsgebouwen	1	2	1	-	-	-	4
Kamers met pension 1)	-	2	1	-	6	4	13
Kamers zonder pension	10	10	-	-	-	-	20
Kamers zonder pension en bedrijfsgebouwen	-	1	2	-	-	-	3
Bedrijfsgebouwen	1	4	2	3	-	-	10
Alle bedrijven	16	35	15	10	13	6	95

1) Waarvan 1 bedrijf met ook pensiongasten in een gedeelte van de bedrijfsgebouwen.

BIJLAGE 10. Bedrijven naar type en aandeel in de arbeid voor verblijfsaccommodatie van de meewerkenden

Aandeel in de gehele arbeid voor het toeristische nevenbedrijf	kamers		Aantal bedrijven met				Alle bedrijven	
	met pension	zonder pension	bedrijfsgebouwen	huizen	kampeerterrein	combinaties	aantal	in %
Mannelijke bedrijfshoofden								
<25%	2	-	-	2	-	3	7	7
25-49%	1	2	1	1	-	8	13	14
50-74%	-	-	4	4	1	10	19	20
≥75%	-	-	4	1	1	4	10	10
Vrouw des huizes 1)								
<25%	-	-	3	1	-	4	8	8
25-49%	3	-	1	1	1	10	16	17
50-74%	5	4	3	5	-	9	26	27
≥75%	5	13	-	8	-	5	31	33
Overige mannelijke gezinsleden								
<25%	1	-	1	-	-	2	4	4
25-49%	-	-	-	-	-	-	-	-
50-74%	-	1	-	-	-	1	2	2
≥75%	-	-	-	-	1	-	1	1
Overige vrouwelijke gezinsleden								
<25%	-	1	1	1	-	1	4	4
25-49%	1	-	-	-	-	-	1	1
50-74%	2	1	-	1	-	2	6	6
≥75%	-	1	-	-	-	-	1	1
Niet tot gezin behorende mannelijke meewerkenden								
<25%	-	-	-	-	-	2	2	2
25-49%	-	-	-	-	-	1	1	1
50-74%	-	-	-	-	-	-	-	-
≥75%	-	-	-	-	-	-	-	-
Niet tot gezin behorende vrouwelijke meewerkenden								
<25%	2	-	-	-	-	1	3	3
25-49%	2	-	-	-	-	3	5	5
50-74%	2	1	-	2	-	1	6	6
≥75%	-	-	-	-	-	1	1	1
Alle bedrijven	13	20	10	17	4	31	95	100

1) De echtgenote, het vrouwelijke bedrijfshoofd of de huishoudster.

BIJLAGE 11. Naar mening van meewerkenden veel tijd vragende werkzaamheden op het toeristische nevenbedrijf

Vorm	Aantal bedrijven met enkelvoudige vorm van verblijfsaccommodatie														
	in totaal	waarop naar mening van meewerkenden in verhouding veel tijd gemoeid is met													
		a	b	c	d	e	f	g	h	j	k	l	m	n	o
Kamers met pension	13	-	-	-	1	13	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Kamers zonder pension	20	10	4	2	9	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Bedrijfsgebouwen	10	5	-	5	9	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Huisjes	17	13	-	2	9	-	-	4	-	-	-	2	-	-	-
Kampeerterein	4	1	-	-	-	-	1	1	1	1	1	-	-	-	-

a = bij wisseling van de gasten op zaterdag de boel nalopen of het schoon is achtergelaten, met vertrekkende gasten afrekenen en komende gasten ontvangen;

b = voor en na het seizoen eigen spullen versjouwten;

c = inrichten voor de komst van de gasten (o.a. strozakken vullen);

d = accommodatie voor en na het seizoen schoonmaken, inrichten en opruimen;

e = verzorging van maaltijd(en), afwassen en schoonhouden van de kamers;

f = in het seizoen gras kort houden;

g = onderhoud van de accommodatie;

h = vuilnis ophalen, terrein schoonhouden;

j = uitbreiden van de accommodatie;

k = beheer kampwinkel;

l = verzorging administratie (voornamelijk bestaande uit beantwoorden van aanvragen, dat er geen plaats meer is);

m = organisatie;

n = op zaterdag bij wisselen van de gasten alles schoonmaken;

o = elke zaterdag voor vers stro zorgen.

BIJLAGE 12. Toekomstplannen met het toeristische nevenbedrijf

	Aantal geënquêteerden	% geënquêteerden dat hun toeristische nevenbedrijf		
		op zelfde voet wil voort- zetten	wil uit- brei- den	wil inkrim- pen of be- eindigen
Bedrijfsoppervlakte:				
< 5 ha	30	46	37	17
5- < 10 ha	29	52	45	3
≥ 10 ha	27	63	30	7
Bedrijfsomvang:				
< 600 bewerkingseenheden	21	42	48	10
600- < 1200 bewerkingseenheden	29	65	28	7
≥ 1200 bewerkingseenheden	36	50	39	11
Intensiteit bedrijfsvoering:				
<150 bewerkingseenheden per ha	47	57	34	9
≥150 bewerkingseenheden per ha	39	49	41	10
Type 1):				
akkerbouw, al dan niet met rund- vee en/of veredeling	32	60	31	9
rundveehouderij al dan niet met veredeling	44	41	50	9
veredelingsproductie	9	33	55	11
Toeristisch nevenbedrijf:				
kamers met pension	13	62	15	23
kamers zonder pension	17	76	12	12
bedrijfsgebouwen	9	44	56	-
huisjes	15	53	40	7
kampeerterrein	3	-	100	-
combinaties	29	45	48	7
Omvang toeristisch nevenbedrijf:				
< 10 slaapplaatsen	31	64	23	13
10- < 50 slaapplaatsen	31	51	39	10
≥ 50 slaapplaatsen	24	42	54	4
Alle bedrijven { aantal				
{ in %				
	86	46	32	8
	100	54	37	9

- 1) Akkerbouw, rundveehouderij en veredelingsproductie zijn in de typering opgenomen, wanneer de betrokken bedrijfstak ten minste 10% van de gehele bedrijfsomvang uitmaakt. 1 bedrijf was niet volgens deze driedeling te classificeren.

BIJLAGE 13

Door de P.L.D. ingestelde begeleidingscommissie

Ir. H.P. de Bruin, voorzitter	Provinciale Landbouwkundige Dienst van Gelderland
M.M. van Bentem	Recreatiegemeenschap Veluwe
G. Bibb	Provinciale Staten van Gelderland
Ir. D. Broomhaar	Rijksconsulerischap voor de rundveehouderij en de akkerbouw te Arnhem
Dr. ir. H.Jonkers	Provinciale Staten van Gelderland (inmiddels geen lid meer)
Ir. A.P.C. Kerstens	Landbouwhogeschool, Afdeling Sociologie en Sociografie
H.P. Prangma	Exploitant landbouw- en recreatiebedrijf Otterlo
G.B. Ruitenbergr	Exploitant landbouw- en recreatiebedrijf, Nunspeet; thans exploitant landbouwbedrijf, Oldebroek
C. Stork	Provinciale Planologische Dienst van Gelderland
H. Verdouw	Stichting Nederlandse Kampeerraad
Mr. J.N. Waterbolk	Gewestelijke Raad voor Gelderland van het Landbouwschap
Ir. M.J.M. Loomans, secretaris	Provinciale Landbouwkundige Dienst van Gelderland

Beschouwingen en aanbevelingen van de begeleidingscommissie

Hoewel dit onderzoek beperkt moest worden, is niettemin enig inzicht verkregen in de combinatie van het landbouwbedrijf met verschillende vormen van verblijfsaccommodatie. Het blijkt, dat afgezien van kamerverhuur, circa 6% van alle toeristische slaappleatsen op de Veluwe door landbouwbedrijven wordt verzorgd en dat enige uitbreiding te verwachten is. Deze omvang is niet zonder betekenis. De motieven die de recreanten ertoe brengen vakantie op landbouwbedrijven door te brengen zijn onvoldoende bekend. De ligging van de bedrijven langs de rand van of temidden van het Veluwse natuurgebied en langs het randmeer, de aparte sfeer, de rust en de relatief lagere kosten dan op andere bedrijven zullen onder meer een rol spelen.

De vraag is, wat de betekenis van deze recreatievorm is, bezien vanuit landbouwkundig oogpunt. Het blijkt dat vooral de kleinere landbouwbedrijven zich op de verschaffing van verblijfsaccommodatie toeleggen. De bijverdiensten zijn gemiddeld niet hoog. Slechts gedurende een korte periode is hiervoor arbeid nodig, die voor een belangrijk deel door de vrouw wordt verricht, terwijl slechts een gering deel van de oppervlakte van het landbouwbedrijf ervoor bestemd wordt en er ook overigens geen belangrijke invloed van uitgaat op de exploitatie van het landbouwbedrijf. De investeringen zijn gering. Hoewel moeilijk exact is vast te stellen of investeringen en arbeid bij alternatieve aanwending in het bedrijf een gelijk rendement zouden hebben opgebracht menen wij, dat bij eenvoudige vormen van verlening van verblijfsaccommodatie een niet onbelangrijke bijverdienste kan worden verkregen. Vooral de moderne vorm van verblijfsrecreatie, namelijk seizoenstaanplaatsen voor caravans en tenten met weinig benodigde investeringen en arbeid van de exploitant lijken in dit opzicht aantrekkelijk. Op zichzelf achten wij deze eenvoudige vormen van verblijfsaccommodatie op landbouwbedrijven gunstig, zowel voor de boer als voor de recreant. Het hangt van de bedrijfsomstandigheden en het organisatievermogen van de boer af tot welke omvang men zal kunnen gaan. Betekent dit, dat recreatie gezien moet worden als een aanvulling voor een te laag geacht inkomen?

Gebleken is, dat verblijfsaccommodatie van enige omvang hoge investeringen vraagt, bepaalde eisen stelt aan de aanleg en de capaciteit van de exploitant, terwijl wisselende inkomsten, afhankelijk van de seizoensduur en klimaat (ongunstige arbeidsverdeling) te verwachten zijn. De commissie is daarom van oordeel dat de financiële voordelen niet overschat mogen worden. Hier liggen weliswaar voor enkele ondernemers mogelijkheden, maar het verlenen van verblijfsaccommodatie door boeren betekent geen oplossing voor het op grote schaal saneren van de landbouw.

Naast de geschiktheid van boer en bedrijf spelen landschappelijke aspecten een belangrijke rol. De commissie vraagt zich af of het niet gewenst is gebieden met verblijfsaccommodatie duidelijk te scheiden van de landbouwgebieden, met name op de Veluwe, waar veel landbouwbedrijven per oppervlakte eenheid voorkomen met een sterke ontwikkeling van de veredeling. Indien de verblijfsaccommodatie omvangrijk zou worden, kunnen beperkende bepalingen te verwachten zijn voor de landbouw. Intensieve veredelingslandbouw en recreatie laten zich nu eenmaal moeilijk combineren. De commissie zou er daarom de voorkeur aan geven dat de verblijfsaccommodatie in agrarische gebieden beperkt zou worden tot de randen van natuurgebieden of tot bepaalde daartoe te bestemmen gebieden, die hiervoor geschikt lijken, om zodoende een duidelijker scheiding tussen het agrarische en het (agrarische) recreatiegebied te bewerkstelligen. Daarbij kan, soms aangesloten worden bij de bestaande situatie en ontwikkeling of b.v. bij nieuwe ontgrondingen, die als zwemgelegenheid kunnen worden benut.

Het is gewenst, dat bij de bepaling van deze gebieden een onderzoek wordt ingesteld naar de betekenis als landbouwgebied, b.v. zoals voor de hele Veluwe door de P.L.D. is uitgevoerd. Bij voorkeur zouden die landbouwgebieden kunnen worden aangewezen, die landbouwkundig van minder betekenis zijn en waar weinig veredeling voorkomt.

In het voorgaande is voornamelijk gedoeld op landbouwbedrijven met vakantiehuisjes of kampeerterreinen van enige omvang. Dergelijke gebieden zouden een dubbelbestem-

ming kunnen krijgen. Het zal duidelijk zijn dat zolang verlening van verblijfsaccommodatie binnen de bestaande bedrijfsgebouwen plaatsheeft of bestaat uit het tijdelijk verhuuren van kamers, dit door de bescheiden vorm algemener in het agrarische gebied zou kunnen voorkomen.

Voorlichting en scholing

De noodzaak tot het vergroten van het inkomen is op een groot aantal van de onderzochte bedrijven aanleiding geweest het landbouwbedrijf met één recreatief nevenbedrijf te combineren.

In gebieden waar vanuit de landbouw een toenemende vraag naar dit soort nevenbedrijven merkbaar is, zal de voorlichting op dit terrein geïntensiveerd dienen te worden.

Enerzijds dient deze zich te richten tot de toekomstige gastvrouwen en gastheren in die functie, maar ook op de mogelijkheden en consequenties van een economisch verantwoord omvang van de verblijfsaccommodatie.

Het zou denkbaar zijn dat één van de voorlichters van de standsorganisaties zich zou specialiseren op dit terrein en in cursorisch verband en individueel in de provincie de voorlichting over de economische aspecten van landbouw en verblijfsrecreatie zou verzorgen, al of niet in nauwe samenwerking met recreatiedeskundigen.

Mogelijk kan een periodieke gedachtenwisseling tussen exploitanten van recreatieve nevenbedrijven van waarde zijn voor de betrokkenen.

Onderzoek

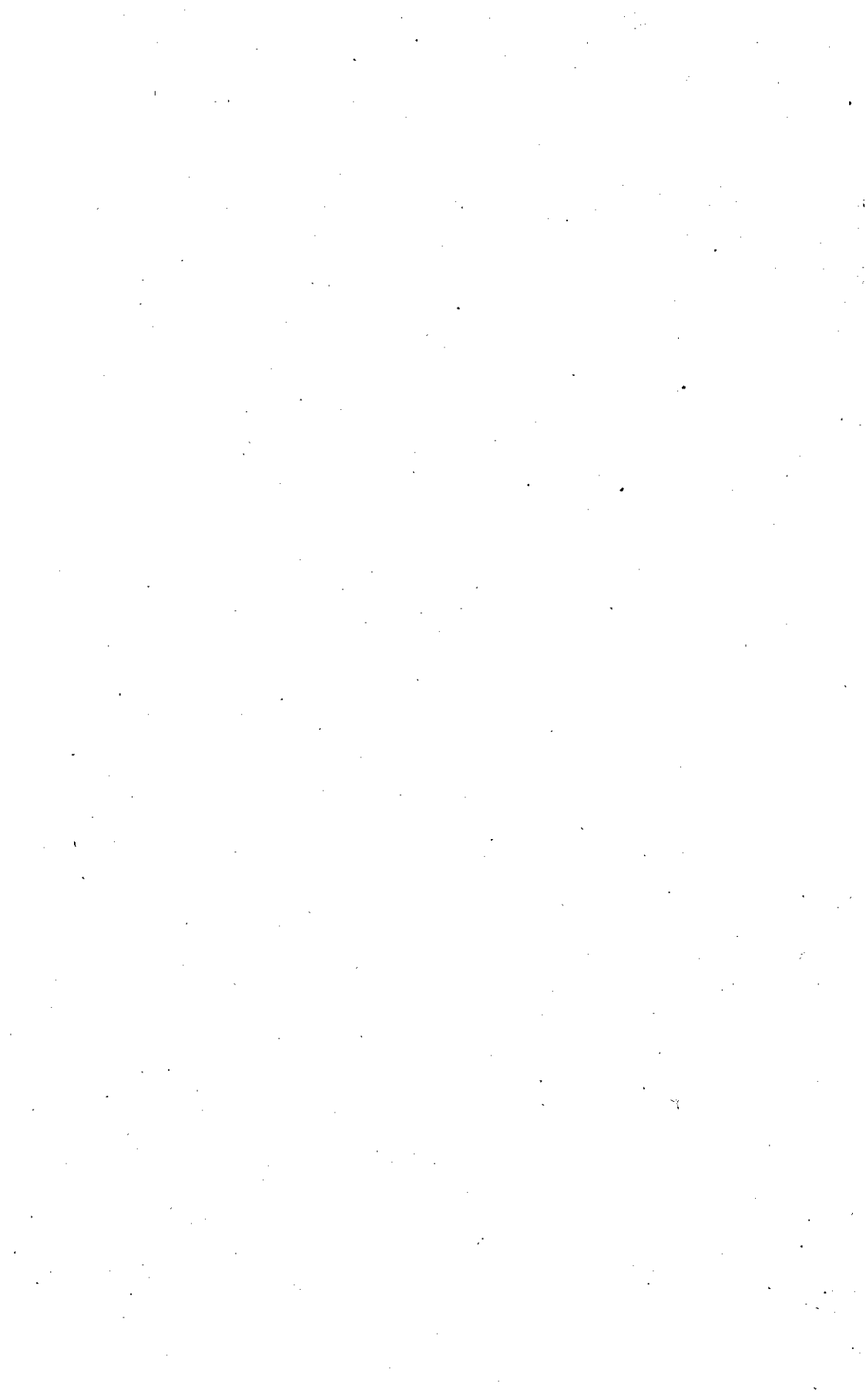
Een onderzoek naar de motivatie onder recreanten op landbouwbedrijven is gewenst om een beter inzicht te krijgen in de achtergronden van de voorkeuren voor het zoeken van verblijfsaccommodatie op landbouwbedrijven. Komt men er om het landbouwbedrijf beter te leren kennen? Wil men niet op grote kampeercentra zitten? Is het de prijs? Speelt de ligging van het bedrijf een rol? Geeft het verblijf op een boerderij mogelijkheden tot het ontplooiën van andere mogelijkheden van recreatie in de open lucht dan het verblijf op grotere objecten en in centra?

Op grond van dergelijke onderzoeken kan een inzicht worden verkregen in de behoefte aan verblijfsaccommodatie voor recreanten op landbouwbedrijven en kunnen de gebieden worden aangegeven die de voorkeur van de recreanten genieten.

Waar lokaal een dergelijke behoefte wordt verwacht of nagestreefd kan een gericht onderzoek onder de agrariërs een inzicht geven in hun bereidheid al of niet mee te werken aan een recreatieve ontwikkeling en kan het potentiële aanbod worden gelocaliseerd. Een dergelijk onderzoek is van belang als men het voornemen heeft recreatief te ontwikkelen gebieden in het bestemmingsplan op te nemen.

Om aan de verlangens naar scholing en voorlichting te kunnen voldoen zullen onderzoeken met betrekking tot de bedrijfseconomische, de arbeidsorganisatorische en de sociale aspecten van de combinatie landbouw en verlening van verblijfsaccommodatie periodiek dienen te worden gehouden en de resultaten in een handzame vorm ter beschikking van de belanghebbenden dienen te komen.

Dit wordt geen taak meer geacht voor het provinciebestuur, maar voor de belanghebbenden.

Bijlage 15. Ligging der getiquetteerde bedrijven

- landbouwbedrijf met toeristisch nevenbedrijf
- recreatiebedrijf ontstaan uit landbouwbedrijf

○ globale aanduiding van het natuurgebied

